

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR

ročník 4 (2006), číslo 1

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

vydání časopisu Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu AV ČR, jež právě držíte v rukou, vás doufejme zaujme v mnohých ohledech. Prvním letošním číslem vstupuje Naše společnost do čtvrtého roku své existence v nové grafické úpravě. Pro změnu podoby časopisu se CVVM rozhodlo z důvodu zvýšení čtenářského „komfortu“ a – jak celý tým věří – výslednou vizuální podobu výsledků badatelské práce naší či našich kolegů budete hodnotit právě i vy jako změnu k lepšímu.

Největší důraz ovšem zůstává na stránce obsahové. Vzhledem k tomu, že hlavním tématem tuzemských veřejných debat jsou letos parlamentní volby a s nimi související výzkumy veřejného mínění, otevírá rubriku Aktuality stať Jiřího Vinopala „Povaha předvolebních průzkumů a jejich role v rozhodování voličů“. Autor v ní popisuje historii i metodiku předvolebních průzkumů a kritickému zkoumání podrobuje srovnání letošních předvolebních šetření jednotlivých agentur s výsledky voleb. Za pomoci teoretických konceptů následně hledá odpověď na otázku, zda a do jaké míry mají předvolební výzkumy vliv na rozhodování voličů. V příspěvku Naděždy Čadové se můžete seznámit s tím, jak Češi hodnotili různé oblasti společenského života v loňském roce. Z rozsáhlé baterie vybrala autorka následujících devět položek, objevujících se ve všech otázkách, které CVVM k mapování hodnocení oblastí společenského života používá: zdravotnictví, životní úroveň, fungování hospodářství, bezpečnost občanů, sociální jistoty, soudnictví, nezaměstnanost, hospodářská kriminalita, korupce. Je jistě jen potěšující, že podle výsledků komparativní analýzy zůstala negativní očekávání veřejnosti z počátku roku 2005 nenaplněna. Rubriku uzavírá Jan Červenka článkem, ve kterém rozebírá vliv sociodemografických diferencí na subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti. Ve výzkumu veřejného mínění patří vnímání vlastní životní úrovně mezi významné veličiny, protože hraje podstatnou roli při formování postojů a usměrňování jednání občanů ve věcech veřejných. Autora mimo jiné zajímá, jak se toto hodnocení promítá do některých základních postojů a do politické orientace občanů České republiky. Pracuje přitom se spojenými daty ze čtyř šetření, která CVVM uskutečnilo od ledna do dubna letošního roku.

Rubriku Souvislosti jsme tentokrát věnovali historii. (Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989 v Československu zde přehledně zachycuje Gabriela Šamanová. Její text mapuje počátky výzkumu veřejného mínění u nás po druhé světové válce a další vývoj v letech 1967 – 1969, kdy se po vynucené pauze výzkum veřejného mínění znovu oficiálně prováděl, a to na půdě tehdejší Československé akademie věd. Markéta Škodová se ve svém článku na pozadí událostí spjatých s tzv. Pražským jarem a dobových výzkumů veřejného mínění zamýšlí nad otázkou existence protikladu totalitní a demokratické veřejnosti. Stať historika Pavla Mückeho z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR pak představuje orální historii jako výzkumnou metodu a její postavení a rozvoj v zahraničí i u nás. Orální historie se coby relativně „mladá“ disciplína pohybuje na pomezí několika společenskovědních a humanitních oborů. Její přiblížení odborné sociologické i laické veřejnosti prostřednictvím Naší společnosti proto považujeme nejen za zajímavé, ale z důvodu silící transdisciplinarity v sociálních vědách také za žádoucí a inspirativní.

Časopis uzavírá studie Daniela Kunštáta o teoretických základech pojmů totalitarismus, fašismus a autoritarianismus, obohacená o výsledky výzkumu zjišťujícího, do jaké míry jsou českou společností potenciálně akceptovány jiné, nedemokratické formy vládnutí v naší zemi.

Bohatá tematická diverzita předkládaného čísla Naší společnosti může být současně vhodným metaforickým vyjádřením diverzity naší, tedy české společnosti samotné. Zájem každého z vás o hlubší uchopení různých společenskovědních témat předznamenává a zároveň utvrzuje snahu celého autorského kolektivu toto uchopení nadále rozvíjet.

Markéta Škodová

Povaha předvolebních průzkumů a jejich role v rozhodování voličů

Jiří Vinopal

Předvídání výsledků voleb

Společně se změnou politického uspořádání v postsocialistických zemích došlo přirozeně také k přijetí některých doprovodných nástrojů demokratického zřízení, jako například nezávislého zkoumání nálad, názorů a postojů obyvatel.

Předvolební průzkumy jsou proto v současné době zcela neodmyslitelným souputníkem volebních klání.

U příležitosti letošních voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, které proběhly ve dnech 2. a 3. června, byly volební předpovědi tématem obzvláště živým, předvolební výzkumy na sebe strhávaly nebývale velkou pozornost. Nutno současně podotknout, že převážně v záporném smyslu. V následujících odstavcích je proto mým cílem uvedení některých důvodů, kvůli nimž se dostaly pod tak ostrou palbu kritiky. Kromě toho se pokusím zhodnotit samu tematiku volebních předpovědí, a to zejména v souvislosti s konečnými výsledky voleb, a nastínit některé teoretické koncepty, které mohou v těchto momentech vstupovat do hry.

Historie předvolebních výzkumů v České republice není nijak dlouhá, přesněji řečeno, není dlouhá v novodobé historii. Podobně jako v západních demokratických zemích byly základy předvolebních výzkumů na českém území položeny již koncem první poloviny 20. století, jejich rozvoj byl ovšem ihned v zárodku zadušen únorovým převratem. Zatímco sociologie a výzkum veřejného mínění během následujícího čtyřicetiletého období přece jen zažívaly okamžiky vzrůstu a naděje, předvolebních výzkumů se to prakticky netýkalo. Předpovídat výsledky voleb v situaci, kdy bylo prakticky možné volit pouze jedinou stranu, se asi i tehdejší představitelům zdálo poněkud absurdní...

Jak bylo zmíněno, alespoň výzkum veřejného mínění občas zažíval období jistého uvolnění. To samozřejmě neznamenalo svobodu bádání, spíše skutečnost, že jej bylo možno pod kontrolou státního aparátu vůbec provádět. (K historii výzkumu veřejného mínění v ČR bliže [Adamec 1996, Bečvář 1996, Šamanová 2006].) Díky tomu byla rozvíjena metodologická stránka kvantitativního sociologického zkoumání prostřednictvím dotazníkových šetření (konstrukce otázek a dotazníků, způsoby výběru respondentů, standardizované techniky sběru dat, práce s tazatelskou sítí atp.), a po roce 1989 vznikající volební výzkumy tak měly přinejmenším z hlediska technické a metodologické výbavy na čem stavět. Bohužel nebylo, a jak se u příležitosti posledních voleb opět ukázalo - stále ještě není, na čem stavět v rovině teoretické.

Dlouhá a především nepřerušovaná historie předvolebních výzkumů v západních demokraciích (k historii volebních výzkumů viz Krejčí [2004]) poskytla tamějším výzkumníkům bohatý materiál ke sledování a analýzám volebního chování občanů. Představitelé renomovaných agentur zabývajících se zkoumáním veřejného mínění měli desítky příležitostí ke sledování vztahu politických preferencí respondentů výzkumů

a skutečných výsledků voleb. Všimli si, jak politická angažovanost a participace, síla stranické identifikace, síla přesvědčení o volbě strany a mnoho dalších aspektů politických postojů souvisí s tím, jaký lístek nakonec volič skutečně vhodí do urny. Na základě takových analýz pak mohl být sestavován model volebního chování, který dokáže z výsledků předvolebního výzkumu za ideálních podmínek velice přesně předpovědět, jak dopadnou volby. Takováto volební prognóza je nástroj (matematický model) založený na multidimenzionálním pojetí předpokladů volebního chování, je odzkoušen na množství reálných případů volebních situací a díky nim je také průběžně optimalizován, aby produkoval co nejpresnější předpovědi. Je jasné, že vytvoření, odzkoušení a optimalizace takového modelu není otázkou jednoho odpoledne nad daty ani otázkou analýzy jedněch voleb. Kvalitní nástroj pro předpověď volebního chování vzniká v průběhu mnoha (spíše desítek) let a ke svému ověřování potřebuje zkoušku řady reálných volebních situací. Přinejmenším z tohoto důvodu je pravděpodobné, že historie svobodných voleb v České republice prozatím nepostačuje k vyladění skutečně kvalitního nástroje pro předpověď volebních výsledků.

Řešením přitom není zdánlivě jednoduchá věc, totiž aplikace některého modelu volební prognózy vytvořeného v západních zemích. Odlišný politický systém, kultura, principy volebního chování a historická zkušenost brání jednoduché aplikaci nástroje odzkoušeného v jiných podmínkách. Jisté je možné se takovými přístupy inspirovat, konkrétní síly jednotlivých proměnných a vztahy mezi nimi je však stejně nutné odzkoušet in vivo v podmínkách české společnosti.

Aplikaci volební prognózy kromě toho znesnadňují další okolnosti. Jak jsem zmínil, podává i dobře vyladěná prognóza přesné údaje jen za jistých ideálních podmínek. Těmi jsou především stabilní politický systém a absence výrazných událostí v posledních dnech předvolební kampaně. Zatímco stabilita politického systému v České republice je z hlediska prognózování řekněme uspokojivá, poslední předvolební kampaň nebrala na „požadavky výzkumníků“ žádný ohled.

Povaha výsledků předvolebních průzkumů

O předpověď volebních výsledků (volební prognózu) se před červnovými volbami pokusila jediná organizace zabývající se průzkumem veřejného mínění: Factum Invenio. Další tři subjekty mapující průběžně politické postoje, STEM a CVVM SOÚ AV ČR a SC&C, přinesly před volbami informace o preferencích politických stran, nikoli však volební prognózu. Různé organizace tak zveřejňovaly různé produkty předvolebního výzkumu, které se z pochopitelných důvodů lišily. Základní zdroj odlišnosti je přitom v rozdílných populacích, o kterých měly tyto informace podávat výpověď: zatímco prognóza vypovídá pouze o lidech, kteří se zúčastní voleb, voličské preference o souboru, který účast ve volbách nevyloučil, a stranice-

ké preference o souboru všech oprávněných voličů bez ohledu na to, zda k volbám půjdou či nikoli.¹ (Podrobně k různým typům předvolebních výzkumů viz Lebeda, Krejčí a Leontiyeva [2005].) V každém z případů mají výsledky přinést informaci o jinak definované a početné skupině lidí, a díky tomu se u nich také liší procentuální podíly podpory jednotlivých politických subjektů.

Přitom lze všechny zmíněné údaje vypočítat z výsledků jednoho a téhož výzkumu. Záleží pouze na tom, zda zahrneme nebo nezahrneme do analyzovaného souboru také ty, kterým je některá strana sympatická, ačkoli řekli, že k volbám nepůjdou, nebo respondenty, kteří odpověděli, že prozatím nevědí, koho budou volit. Jiné procentuální hodnoty pak budou v grafu prezentovány, pokud v něm figurují i skupiny „nerozhodnut“, „nepůjde k volbám“ a jiné, pokud jsou tyto skupiny ze zpracování vyloučeny. V prvním případě na konkrétní strany „zbývá rozpočítat“ pouze např. 65 % (35 % souboru tvoří nerozhodnutí a odmítající volební účast), ve druhém se celek 100 % rozpočítá pouze mezi konkrétní politické strany. Ačkoli všechny analýzy vycházejí z téhož výzkumu, jejich rozdílný přepočít (stranické preference, voličské preference, prognóza) způsobí viditelně odlišné výše procentuálních podílů. Jedna a tatáž strana tak může získat např. 19 % ve stranických preferencích, 23 % ve voličských preferencích a 29 % ve volební prognóze.

Všechny typy údajů přitom mají svou vypovídací hodnotu, lze je využít k různým účelům. Stranické preference informují o obecných politických postojích a jsou cennou informací o náladě společnosti především v mezivolebním období, prognóza modeluje výsledky voleb a poskytuje tak vítaný informační materiál stranám i voličům v průběhu předvolební kampaně. Nedostatečné rozlišování těchto údajů má za následek hluboká nedorozumění, která vedou k zavádějícím interpretacím v médiích, k matení v otázce síly jednotlivých politických subjektů a vytváření pseudokauz v průběhu předvolební kampaně. Nevyhnutelně pak dochází také ke zpochybňování výsledků předvolebních výzkumů, práce výzkumných organizací a ke ztrátě důvěry v průzkumy obecně.

Celá záležitost se navíc dále relativizuje z toho důvodu, že každý procentuální údaj vyplývající ze sociologického průzkumu

mu je nevyhnutelně zatížen statistickou chybou (nepřesností měření, která automaticky vyplývá z faktu výběru několika stovek respondentů ze souboru několika miliónů obyvatel). Ta se pohybuje průměrně v řádu +/- 2 procentní body, což v důsledku znamená, že tříprocentní rozdíl mezi stranami, nebo mezi výzkumnými organizacemi ještě neznamená, že by strany měly odlišnou podporu, nebo že by se výsledky dvou agentur lišily (Blíže Vinopal [2003].) Převládající ignorance těchto a dalších skutečností ještě více prohlubovala zmatek v oblasti prezentace výsledků letošních předvolebních průzkumů. Běžně byly přeceňovány i minimální rozdíly mezi jednotlivými politickými stranami, ačkoli ze statistického hlediska k tomu nebylo nejmenší oprávnění. Magická hranice 5 % byla aplikována na stranické preference, které nemají s předpovědí volebního výsledku téměř nic společného, a stejná hodnota byla slepě vykreslována jako střed politického vesmíru, který rozhoduje o bytí a nebytí soupeřících subjektů.

Proto lze tuto část uzavřít konstatováním, že situace na poli předvolebních výzkumů byla před parlamentními volbami v roce 2006 značně zmatená; z části dílem novinářů, neschopných či neochotných rozlišovat různé druhy informací jednotlivých výzkumných pracovišť, z části dílem zástupců samotných organizací, kteří nevěnovali dostatečnou pozornost osvětě a vzájemnému sladění přístupů. Lze očekávat, že v příští předvolební kampani bude po posledních zkušenostech situace v sektoru předvolebních výzkumů dosti odlišná.

Předvolební průzkumy a výsledky voleb 2006

Ve druhé části se zaměříme na některé další konkrétní problémy a situace, které v souvislosti s letošními volbami do Poslanecké sněmovny nastaly. Většina z nich se odvíjí od uvedených skutečností, předvolební průzkumy v nich tedy hrají důležitou roli. Podívejme se v první řadě na to, do jaké míry jejich údaje korespondovaly s následnými výsledky voleb.

Jak bylo řečeno, volební prognózu připravila pouze agentura Factum Invenio. Porovnávat výsledky voleb s údaji zveřejňovanými dalšími organizacemi, tedy STEM a CVVM SOÚ AV ČR a SC&C, lze pouze za předpokladu, že se jejich

Tabulka 1: Srovnání voličských preferencí a prognóz s výsledky voleb

		ODS	ČSSD	KSČM	KDU-ČSL	SZ	ostatní	celková odchylka ¹
volby 2006		35,4	32,3	12,8	7,2	6,3	5,9	
STEM	odhad	33,2	31,4	16,2	6,8	8,8	3,6	
	odchylka	4,8	0,8	11,6	0,2	6,3	5,3	28,9
SC&C	odhad	35,6	28,0	14,0	6,7	9,9	5,8	
	odchylka	0,0	18,5	1,4	0,3	13,0	0,0	33,2
CVVM SOÚ AV ČR	odhad	32,0	28,0	15,5	5,5	10,5	8,5	
	odchylka	11,6	18,5	7,3	2,9	17,6	6,8	64,6
Factum Invenio	odhad	27,8	28,5	17,3	9,0	8,6	8,8	
	odchylka	57,8	14,4	20,3	3,2	5,3	8,4	109,4

Pozn.: technické informace o výzkumech.

STEM: voličské preference, 1 638 respondentů, sběr dat 2. – 9. 5. 2006.

SC&C: voličské preference, 2 061 respondentů, sběr dat 25. – 26. 5. 2006 (pro MF Dnes).

CVVM SOÚ AV ČR: voličské preference, 835 respondentů, sběr dat 1. – 8. 5. 2006.

Factum Invenio: volební prognóza, 955 respondentů, sběr dat 18. – 24. 5. 2006.

data přepočtou na strukturu bez nerozhodnutých a nevoličů, a s výslovným upozorněním, že tyto organizace své výsledky samy za předpověď volebního výsledku nevydávaly.² Jednoduše řečeno jde v tomto případě o triviální volební odhad, který vychází pouze z odpovědí respondentů na otázku, koho budou volit, a není založen na žádných dalších proměnných ovlivňujících volební chování.

O to překvapivější je, že právě tyto jednoduché odhady se s volebními výsledky nakonec shodovaly lépe než snaha o prognózu.³ (viz tabulku 1)

Jak je možné, že nástroj, který je konstruován přímo k předpovědi výsledků voleb, dosahuje menší přesnosti než jednoduché přepočty stranických preferencí, a to i za situace, že sběr dat byl v jeho případě podstatně blíže datu voleb? Důvodů je jako obvykle několik.

V první řadě je zřejmé, že nebyla zabezpečena ani jedna základní podmínka pro hladkou aplikaci prognostického nástroje: předvolební kampaň měla skutečně velmi daleko k hladkému průběhu bez vážných politických událostí (obvinění premiéra z pohlavního zneužívání, obvinění vládní strany z propojení s organizovaným zločinem, fyzické napadení ministra zdravotnictví bývalým místopředsedou nejsilnější opoziční strany, rozkol na severomoravské kandidátce Strany zelených, přímá osočování představitelů KDU-ČSL na billboardech, fyzické napadení místopředsedy KSČM atd.). Ani stabilita politického systému nebyla v předvolebním období z pohledu prognózování zcela ideální. Ačkoli celkově politické prostředí v České republice za stabilní považovat lze, předvolební klání bylo značně rozkolísáno vynořením dosud nepřilíš silného politického subjektu (Strana zelených), definitivním ústupem strany dosavadní vládní koalice (US-DEU), polarizací předvolební kampaně do schématu Paroubek vs. Topolánek a pravděpodobně také pohybem tradiční vládní strany (KDU-ČSL) na magické mediální hladině 5%. Samy tyto skutečnosti mohou předpovědní schopnosti sebelepšího nástroje radikálně oslabit a ani odzkoušený model nemusí za takových okolností přinést uspokojivě přesné výsledky.

Další příčinou neúspěchu volebních prognóz v našem prostředí může být již zmiňovaný nedostatek času a příležitostí na jejich odladění. Je kupříkladu dosti málo pravděpodobné, že by v dosavadní krátké historii demokratických parlamentních voleb byly agentury schopné vytvořit, ověřit a optimalizovat přesný nástroj volebních předpovědí. Malý počet volebních příležitostí a postupné formování politické scény v uplynulých letech neposkytly ideální podmínky pro vývoj přesného a spolehlivého prognostického nástroje. Nelze se však divit, že se o to agentury i přes neúspěchy pokoušejí.⁵ Jiným způsobem než precizací předpovědního modelu a jeho následným konfrontováním s realitou se zřejmě postupovat nedá.

Kromě těchto zásadních překážek lze v souvislosti s odchylkami výzkumných dat sledovat i konkrétnější metodologické aspekty, jako je například velikost vzorku respondentů (která má zásadní vliv na reprezentativitu podsouboru voličů např. v jednotlivých krajích), typ výběru (náhodný/kvótní), cílová skupina (15+/18+), strukturace územních jednotek (kraje/oblasti NUTS 2), rozložení tazatelské sítě nebo diverzifikace respondentů. Některé zmíněné aspekty jsou v metodologických specifikacích jednotlivých agentur uváděny (zejména prvně jmenované), některé jsou již drženy pod pokličkou jako interní know-how. Je přitom dosti pravděpodobné, že např.

i míra diverzifikace respondentů (jednoduše řečeno, zda je výzkum o 1000 dotázaných rozvržen do 100 obcí, z nichž v každé je dotázáno 10 lidí, nebo do 200 obcí a v každé je dotázáno 5 lidí), má vliv na reprezentativitu výběrového souboru.

Ostatně, závažná metodologická omezení volebních výzkumů se zřejmě projevila i v hypoteticky nejčistším momentu formulace volební předpovědi, tedy exit pollu. V tomto druhu šetření jsou dotazováni skuteční voliči ve chvíli, kdy opouštějí volební místnost (odpadá tedy starost o předpověď pravděpodobnosti, že se dotázaný voleb skutečně zúčastní) a vypovídají o již uskutečněném chování (nikoli o názorech, představách, koho asi volit budou). Přesto ani takovýto výzkum (realizovaný na obrovském vzorku 26 500 respondentů) nepřinesl nějak závratně přesné předpovědi. Důvody zkresení jsou zde přitom obdobné, s jakými se potýkají i další běžné průzkumy: ochota lidí vypovídat ve výzkumu. V současné době je zcela běžný 40 procentní podíl odmítajících, což za situace nerovnoměrného zastoupení různých typů lidí v této skupině vede k systematicky vychýleným výsledkům. V případě exit pollu se ukázalo, že menší ochota voličů ČSSD účastnit se průzkumu vedla k výraznému podhodnocení předpovědi výsledku této strany a naopak nadhodnocení předpovědi výsledku ODS.⁶ Na druhou stranu je třeba poznamenat, že ačkoli jako předpověď volebního výsledku ani takovýto "ideální" šetření nepřináší dokonalé výsledky, data získaná exit pollem jsou pro sociální vědce a politické analytiky i tak ohromně užitečná. Kromě zvolené strany totiž obsahují mnoho dalších charakteristik dotázaných, jejichž analýza může přinést zásadní poznatky o chování voličů jako celku, sociálních skupin, elektorátů jednotlivých stran atd.

Shrnutí: větší shoda jednoduchého přepočtu stranických preferencí s volebním výsledkem nemůže být vydávána za výhru tohoto způsobu odhadu. Je jisté, že některé metodologické aspekty těchto výzkumů přispívají k dobré vypovídací hodnotě jejich výsledků (např. velký vzorek respondentů v případě STEM a SC&C), nelze ovšem zapomenout, že ani jedna ze společností tato čísla za volební odhad nevydávala. Jejich superiorita je způsobena spíše selháním oné prognózy, nežli výjimečnou kvalitou odhadu založeného na preferenční otázce.

Po zkušenostech s dezinterpretacemi voličských a stranických preferencí v letošní kampani a všemi nepřijemnými následky pro prestiž výzkumných organizací a oblastí volebního výzkumu zřejmě bude následovat změna v přístupu výzkumných agentur. Lze očekávat, že přinejmenším během volební kampaně přistoupí na požadavky mediálního prostředí a budou se snažit své výsledky přiblížit modelu volební prognózy. Její povaha totiž odpovídá předvolební situaci, interpretace je přímočará, jednoznačná a jednoduchá: procentuální údaje přesně odpovídají prognózovanému volebnímu výsledku, pěti-procentní hranice má v tomto typu výstupu tentýž význam jako u voleb, výsledky jednotlivých organizací lze téměř bez problémů porovnávat. Na druhou stranu vstoupí agentury při odhadování výsledků na podstatně tenčí led. Zatímco dosud měly alibi v konstatování, že volební výsledek nepředpovídají, že jsou jejich údaje "jen" stranickými preferencemi, v případě publikace prognózy se vystavují zcela oprávněné kritice a konfrontaci s případným neúspěchem.

Role předvolebních průzkumů - vybrané momenty

Zůstaneme-li v obecné rovině předvolebních výzkumů, jejich vztahu s výsledky voleb a vlivu na rozhodování voličů, stojí za zmínku několik událostí a konceptů, které se v průběhu letošního předvolebního období objevily. Možná předeslat, že všechny mají neblahý vliv na predikční možnosti průzkumů a svým způsobem tak mohou fungovat jako alibi pro nepřesné odhady. Kupříkladu zveřejnění zásadních obvinění vládnoucí strany a jejího předsedy čtyři dny před volbami by zřejmě samo o sobě stačilo k takovému rozkolísání váhajícího nebo jen slabě rozhodnutého voličstva, že by jim byly devalvovány odhady sebelepší volební prognózy.

Jako tradičně se i v případě letošních voleb objevily četné spekulace o vlivu samotných předvolebních výzkumů na chování voličů, objevovala se hodnocení typu „Průzkumy veřejného mínění mají kouzelnou moc. Rozhodují o bytí a nebytí stran,...“ [Pavlíček: 2006] atp. Právě letos navíc došlo k výraznému vyostření těchto dohadů, a to hned ve dvou souvislostech. Nejprve v únoru překonala Strana zelených magickou mediální hranici 5 %⁷, později v polovině dubna se na této kritické hraně začala pohybovat dosud pevně zakotvená strana KDU-ČSL⁸. Příznačné je, že v obou případech se tyto „dramatické“ události odehrály v rovině stranických preferencí, a tudíž s volebním výsledkem objektivně neměly mnoho společného. Logika mediálního prostředí, hledající zásadní události a senzace i bez obeznamenosti s oblastí, o níž referuje, však z těchto informací vytvořila předvolební kauzy par excellence.

Běžnější typ mediálního a laického uvažování o vlivu volebních výsledků se blíží teorii spirály mlčení [Noelle-Neumann 1984], podle které ve společnosti získávají na důležitosti a důvěryhodnosti ti, kteří mluví a o kterých je mluveno, ti, kteří mlčí a je o nich mlčeno, naopak ztrácejí. Aplikováno na zmíněné situace to znamená, že například překročením pětiprocentní hranice se strana dostává do sféry „mluvení“ (mluví se o ní a současně je jí dán prostor k tomu, aby se sama veřejně vyjadřovala), pod touto hranicí je sféra „mlčení“. Pokud bychom tyto předpoklady aplikovali na Stranu zelených, nenašli bychom zřejmě argumenty k vyvrácení takové jednoduché a srozumitelné představy. Případ KDU-ČSL však poskytuje jiný obrázek. Podle navrženého modelu by tato strana měla při pádu pod pětiprocentní hranici přejít do sféry mlčení, to se však nestalo. Tato „pseudoudálost“ naopak rozvířila hladinu a o KDU-ČSL se začalo mluvit více než doposud. Je pravděpodobné, že považovat pětiprocentní hranici za hranici úspěchu a neúspěchu je zavádějící. Její překonání vyvolává „mluvení“ jak v případě směru vzhůru, tak pádu pod ní. Analogicky to pak platí i o dalších posunech v procentních podílech politických subjektů: nezáleží na směru posunu, pro mediální odezvu a zájem veřejnosti je důležitý posun sám.

Nezapomínejme ostatně, že i Strana zelených se musela nad onu magickou hranici nějak vyšplhat. Kritici, vyčítající předvolebním výzkumům to, že ji svým „mluvením“ dotáhly k volebnímu úspěchu, zapomínají, že se tato strana nejprve sama musela nějak dostat ze sféry „mlčení“. Fakt zveřejnění informace o překročení reflektované procentuální výše třemi nezávislými organizacemi prakticky ve stejný okamžik dokládá, že na vytažení do vedoucího pelotonu se nepodílelo „mlu-

vení“ předvolebních výzkumů, ale že bylo způsobeno jinými příčinami.

Nasvědčují tomu například data CVVM SOÚ AV ČR, sebraná v rámci únorové vlny kontinuálního projektu výzkumu veřejného mínění Naše společnost. Ta totiž probíhala právě ve dnech, kdy byly první informace o překročení pětiprocentní hranice Stranou zelených zveřejněny. Pokud by měla být v důsledku toho „spirála mluvení“ roztočena v míře, jakou jí přisuzují kritici průzkumů, mělo by ve dnech následujících po uveřejnění této informace dojít k dalšímu nárůstu preferencí Strany zelených. (viz tabulku 2)

Žádný takový ovšem zaznamenán nebyl, podíl sympatizantů Strany zelených byl ve dnech těsně předcházející zveřejnění této zásadní informace ze statistického hlediska stejný, jaký byl ve dnech těsně následujících, a to již nad onou magickou hranicí. V dalším měsíci sice preference této strany opět vzrostly, ovšem opět „pouze“ o hodnotu, o jakou se zvýšily již předtím bez vlivu jakýchkoli informací z průzkumů.⁹

Tím není řečeno, že by principy spirály mlčení v mínění veřejnosti nefungovaly, ani že by nefungovaly konkrétně v tomto případě. Je velice pravděpodobné, že následný nárůst preferencí Strany zelených na úroveň 11 % a setrvání na této hladině prakticky až do okamžiku volebního rozhodování právě těmito procesy podpořeno bylo. Uvedené argumenty jsou namířeny pouze proti přeceňování tohoto jevu v souvislosti s předvolebními výzkumy. Průzkumy veřejného mínění mohou do procesů spirály mluvení/mlčení zasáhnout, a to jak excitačně, tak inhibičně. Samy ji však mohou roztočit jen velmi stěží z toho jednoduchého důvodu, že v první řadě reflektují obsahy a intenzitu, které již veřejné mínění tak jako tak obsahuje. Jimi přinášené informace jej nepochybně částečně zpětně ovlivňují, nikoli však v míře zásadní; samotné jejich výsledky o osudu politických stran nerozhodují.

Tabulka 2. Voličské preference Strany zelených od ledna 2006

voličské preference SZ – leden 2006	2,1 %	N = 698
voličské preference SZ – únor 2006	6,9 %	N = 680
voličské preference zjištěné ve dnech 11. – 16. 2.	7,9 %	N = 457
voličské preference zjištěné ve dnech 17. – 20. 2.	4,9 %	N = 223
voličské preference SZ – březen 2006	11,3 %	N = 688
voličské preference SZ – duben 2006	11,2 %	N = 724
voličské preference SZ – květen 2006	10,6 %	N = 652

Zdroj: výzkum Naše společnost, CVVM SOÚ AV ČR.

Na volební situaci se váží i další související teoretické koncepty. Jedním z nejznámějších je bandwagon affect, podle kterého se lidé spíše přikloní ke straně, od níž očekávají vítězství (nebo alespoň ne-prohru), neboť sami „chtějí vyhrát“ a „jet na voze s kapelou“ [Šubrt 1998: 37] Tento model se opět aplikuje především na onu zakletou pětiprocentní hranici, když se má za to, že voliči se spíše přikloní ke straně, která má podle

všeho šanci se dostat do parlamentu, než aby volili subjekt předem odsouzený k prohře. Údajně tím vzrůstá podpora stran, o nichž předvolební průzkumy referují jako o žhavých kandidátech na poslanecká křesla (řečí médií dosahují 5 a více preferenčních procent), zatímco pravděpodobnost podpory stran s mizivou nadějí se ještě snižuje. Není pochyb o tom, že pro určitou část voličů je tento model rozhodování relevantní, opět jej ovšem nelze přeceňovat.

Lze si totiž představit varianty odlišné. Opakem známějšího bandwagon effectu je tzv. underdog effect [Krejčí 2004: 19], kdy voliči úmyslně pomáhají slabší politické straně. Dalo by se pak zjednodušeně tvrdit, že k volebnímu úspěchu vynesly stranu nízké výsledky předvolebních výzkumů. Relevantní je koneckonců i model rozhodování některých voličů, pro které přestává být strana překročením prahu volitelnosti „zajímavá“ a raději svůj hlas dají jiné malé straně (aby ji také pomohli na vyšší příčky), nebo některé ze stran velkých (když už se tam ta jejich původní malá stejně dostane...). Preference strany, která ve výzkumu mírně překročila pětiprocentní hranici, se tak nakonec mohou i snížit.

Je zřejmé, že různé modely se vzájemně ruší, že jejich efekty jdou odlišnými směry a často proti sobě. Podle jednoho vyhoupení nad pětiprocentní hranici straně dále pomůže ve volebním zisku, podle druhého ji naopak uškodí. Rozhodnout, který z nich převáží a zda vůbec bude tak silný, aby zásadně ovlivnil celkové volební výsledky, je v každé konkrétní situaci obtížné až nemožné. Volební zisk Strany zelených nakonec nebyl příliš odlišný od prvních prognóz, dezinformace s kolísáním KDU-ČSL také žádné dramatické změny nepřinesla. Pro teorii bandwagon effectu údajně hovoří volební neúspěch ODA v roce 1992, kdy došlo k omylu v prezentaci stranických preferencí a veřejnost nabyla dojmu, že se tato strana nedostane do parlamentu [Krejčí 2004: 20]. Odlišný průběh lze sledovat v případě strany Důchodci za životní jistoty, které ve volbách

v roce 1998 ani vysoké předvolební odhady „nepomohly“ ke vstupu strany do parlamentu.

Ani v tomto případě nechci zpochybnit existenci obou modelů volebního rozhodování. Pouze se snažím poukázat na to, že není vhodné jejich váhu přeceňovat. V situaci, kdy rozhodování voličů je determinováno mnoha jinými (a pravděpodobně mnohem silnějšími) faktory a kdy se různé vlivy různými způsoby vzájemně ruší, doplňují nebo nahrazují, nelze informace předvolebních výzkumů rozhodně považovat za úhelne kameny rozhodování voličů.¹⁰

Reálná forma fungování volebního rozhodování je navíc podstatně komplikována odlišným charakterem jednotlivých volebních situací. Jiný model může převažovat u tzv. voleb prvního řádu (jednoduše řečeno takových, které považují občané za nejdůležitější; tj. v ČR především volby do PS PČR), jiný pak u voleb řádu druhého (tj. těch „méně důležitých“; v ČR například volby senátní, do Evropského parlamentu atp.).¹¹

Uvedené příklady je možné shrnout nejednoznačným konstatováním, že předvolební výzkumy na rozhodování voličů určitý vliv mít mohou, ten však za běžných okolností není nijak zásadní a především, je stěží identifikovatelný. S jistou nadsázkou můžeme říci, že politickým stranám nelze doporučit manipulaci s jejich výsledky. Nikdo totiž s jistotou nemůže dohlédnout, k čemu konkrétní zásah v důsledku povede. Zdá se dokonce, že jedinými, kdo to s jistotou „vědí“, nejsou ani odborníci na sociologické výzkumy či na problematiku veřejného mínění, nýbrž někteří novináři a politici. Ti jsou si jisti, že volební průzkumy rozhodují o bytí a nebytí politických stran, vědí, že Stranu zelených do parlamentu dostal komplot výzkumných agentur, že za neúspěchem jiných stran stojí nepřátelsky manipulované výsledky, nebo že za pár milionů lze pěkně půlprocento za půlprocentem stranu dostat snad až do Kramářovy vily...

poznámky

- ¹ Stranické sympatie: podíl osob, které preferují určitou politickou stranu nebo jí v případě pochybností alespoň vyjadřují sympatie
Stranické preference: podíl osob, které preferují určitou politickou stranu ze souboru všech oprávněných voličů
Voličské preference: podíl osob, které preferují určitou politickou stranu ze souboru všech dotázaných, kteří svou účast ve volbách nevyloučili
Volební prognóza: odhad skutečného výsledku voleb
- ² Laxní přístup k přesnému označování povahy produktu předvolebního výzkumu je patrný například u agentury SC&C, když jejich data byla MF Dnes prezentována jako prognóza [MF Dnes 2006] a navíc porovnávána se skutečnou prognózou Factum Invenio [iDnes 2006a]. Přitom šlo o výzkum na zakázku přímo pro tento deník a ošetřit v takových podmínkách jeho interpretaci je nepochybně mnohem snazší, než když jsou výsledky volně k dispozici a jejich interpretace je plně v rukou pracovníků médií.
- ³ Ostatně s tímto porovnáním vcelku pochopitelně hned dva dny po volbách vyšla agentura, jejíž data se volebnímu výsledku podobala nejvíce. [STEM 2006a]
- ⁴ Jsou uváděny kvadratické odchylky, které dávají vyšší váhu větším chybám odhadu.
- ⁵ O neúspěchu prognózy TNS Factum v roce 2002 viz Lebeda [2004], „neúspěch“ v porovnání s voličskými preferencemi v roce 2006 je patrný z tabulky 1.

- ⁶ Blíže k tématice exit pollu u příležitosti voleb do PS 2006 viz příslušné webové stránky agentury SC&C: http://www.scac.cz/default_volby.html
- ⁷ 16. 2. 2006 přinesla tuto informaci tisková zpráva agentury STEM [2006b], 18. 2. ji potvrdily výsledky výzkumu SC&C, zveřejněné např. na iDnes [2006b] a 1. 3. také CVVM SOU AV ČR [Kunštát 2006].
- ⁸ 13. dubna tuto informaci na základě průzkumu agentury SC&C zveřejnil internetový deník iDnes [2006c], 19. 4. ji na základě dalšího šetření potvrdila tisková zpráva společnosti STEM [2006c].
- ⁹ Mezi lednem a únorem narostly preference Strany zelených ze 2 % na 7 %, tj. cca o 5 procentních bodů, přičemž tento nárůst nemůže být spojován s vlivy předvolebních výzkumů. Mezi únorem a březnem (kdy již veřejnost věděla o dosažení pětiprocentní hranice) se pak zvýšily ze 7 % na 11 %, tj. „pouze“ o cca 4 procentní body.
- ¹⁰ Ostatně ani sami voliči jim příliš velkou váhu nepřikládají, za mnohem důležitější ve svém rozhodování považují politické přesvědčení, dlouhodobý příklon k politické straně a vliv médií [Červenka 2006].
- ¹¹ K volbám prvního a druhého řádu blíže Linek [2004] nebo Reiff a Schmitt [1980].

literatura

- Adamec, Č. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Bečvář, J. 1996. *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967 – 1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Červenka, J. 2006. *Občané o volebním rozhodování a vlivech, které na něj působí*. Tisková zpráva CVVM SOÚ AV ČR, 5. 6. 2006.
- iDnes 2006a. „Prognóza pro MF DNES: ODS 30,8 procenta, ČSSD 24 %.“ *iDnes*, 28. 5. 2006. http://zpravy.idnes.cz/prognóza-pro-mf-dnes-ods-30-8-procenta-cssd-24-fjc-/domaci.asp?c=A060528_114128_domaci_mad.
- iDnes 2006b. „Rostoucí šance Zelených na Sněmovnu potvrdila i ČT.“ *iDnes*, 18. 2. 2006. http://zpravy.idnes.cz/domaci.asp?r=domaci&c=A060218_193728_domaci_miz.
- iDnes 2006c. „ODS by volby vyhrála, Topolánek ne.“ *iDnes*, 13. 4. 2006. http://zpravy.idnes.cz/ods-by-volby-vyhrala-topolánek-ne-dld-/domaci.asp?c=A060412_211317_domaci_dp.
- Krejčí, J. 2004. „Volební průzkumy a společnost.“ Pp. 13-35 in Krejčí, Jindřich (ed.), *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kunštát, D. 2006. *Stranické preference v únoru 2006*. Tisková zpráva CVVM SOÚ AV ČR, 1. 3. 2006.
- Lebeda, T. 2004. „Výzkumy volebních preferencí v konfrontaci s volebními výsledky. Případy voleb do Poslanecké sněmovny 2002, referenda o přistoupení k EU 2003 a voleb do Evropského parlamentu 2004.“ Pp. 97-111 in Krejčí, J. (ed.), *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lebeda, T., Krejčí, J., Leontiyeva, Y. 2005. „Volební preference, jak jim správně porozumět.“ *Naše společnost 2005* (2): 25-28.
- Linek, L. 2004. „Analýza voleb do Evropského parlamentu 2004 v ČR. Platí stále teorie voleb druhého řádu?“ *Naše společnost* (2): 25-29.
- MF Dnes 2006. „Poslední volební průzkum: ODS 30,8 procenta, ČSSD 24,2 %.“ *MF Dnes*, 29. 5. 2006:1.
- Noelle-Neumann, E. 1984. *The Spiral of Silence: Public Opinion - Our Social Skin*. Chicago: Univ. of Chicago Pr.
- Pavlíček, T. 2006. „Podezřelé předvolební průzkumy.“ *Respekt* (18): 6.
- Reiff, K., Schmidt, H. 1980. „Nine Second-Order Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results.“ *European Journal of Political Research* (8): 3-44.
- STEM 2006a. *Porovnání předvolebních výzkumů a výsledků voleb. Tisková informace společnosti STEM*, 5. 6. 2006.
- STEM 2006b. *Stranické preference STEM – únor 2006. Tisková informace společnosti STEM*, 16. 2. 2006.
- STEM 2006c. *Stranické preference STEM – duben 2006. Tisková informace společnosti STEM*, 19. 4. 2006.
- Šamanová, G. 2006. „Kvazidemokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989.“ *Naše společnost 2006* (1): 19-21
- Šubrt, J. 1998. „Spirála mlčení.“ Pp. 36-41 in Šubrt J. a kol., *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění. Teorie a výzkum*. Praha: Karolinum.
- Vinopal, J. 2003. „Zdroje zkreslení výzkumů veřejného mínění.“ *Naše společnost* (3-4): 18-22.

Jiří Vinopal vede Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR. V roce 2001 dokončil magisterský program sociologie na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde v současné době pokračuje postgraduálním studiem a současně tamtéž vyučuje metody a techniky sociologického výzkumu. Odborně se zaměřuje na oblast metodologie sociologických výzkumů, zejména na využívání kognitivních přístupů při konstrukci výzkumných nástrojů. Lze ho kontaktovat na adrese: jiri.vinopal@soc.cas.cz

Hodnocení vývoje některých oblastí společenského života za rok 2005

Naděžda Čadová

Úvod

Na počátku tohoto textu stálo několik otázek. Co lidé očekávali na začátku roku 2005? Domnívali se, že v některých oblastech společenského života přinese tento rok větší změny? Obávali se zhoršování svých životů, nebo spíše doufali ve „světlé zítřky“? A jak hodnotí situaci teď na počátku roku 2006? V následujícím textu budeme hledat na položené otázky odpovědi. Na úvod se ale podívejme, jaké postupy ke sledování těchto otázek Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR (dále jen CVVM) používá.

Otázky, ve kterých se respondenti vyjadřují k některým oblastem společenského života, zařazuje CVVM do svých šetření pravidelně, a to vždy na přelomu roku. Celé téma bývá v rámci omnibusových šetření CVVM pojednáno z několika úhlů pohledu:

1. Respondenti mají možnost hodnotit současný stav vybraných oblastí.¹
2. Oslovení jsou dotazováni na spokojenost s vývojem daných oblastí v uplynulém roce.²

3. Dále dotázání posuzují, nakolik naléhavé je podle jejich názoru se danými oblastmi společenského života zabývat.³

4. A v neposlední řadě pak respondenti vyjadřují svá očekávání týkající se vývoje dané oblasti v dalším roce.⁴

V tomto pojetí je tedy hodnocení jednotlivých oblastí společenského života sledováno pomocí poměrně rozsáhlých baterií na první pohled zdánlivě jednoduchých otázek. Interpretace jednotlivých položek baterie má smysl zejména ve vzájemném srovnávání jednotlivých oblastí a dále ve sledování vývoje hodnocení oblastí v čase. Posuzování údajů za jednotlivé oblasti, tedy bez kontextu, v jakém byla otázka položena, by mohlo být zavádějící. Pokud bychom se totiž zajímali např. o hodnocení stavu českého zdravotnictví naší veřejností, bylo by jisté na místě rozpracovat dané téma poněkud širěji a nespokojit se pouze s takto triviálními otázkami. Ty, jak již bylo naznačeno, nabývají na svém významu pouze v kontextu dalších posuzovaných oblastí či při sledování časového vývoje.

Spokojenost/nespokojenost se stavem oblastí na počátku roku 2005 a očekávaný vývoj v roce 2005

K hodnocení oblastí společenského života používá CVVM rozsáhlou baterii obsahující různý počet položek. Pro účely tohoto textu bylo vybráno 9 těch, které se objevují ve všech otázkách, které CVVM k mapování hodnocení oblastí společenského života používá (viz tabulku 1).

hodnocením pozitivním, převaha negativních postojů však již zdaleka nebyla tak výrazná jako u výše zmíněných oblastí. Relativně shovívaví byli čeští občané k životní úrovni v naší zemi a k fungování zdravotnictví.

Zlepšení současného stavu očekávají čeští občané častěji v oblastech, k jejichž současnému stavu se staví nejvíce shovívavě. Naopak v oblastech společenského života, se kterými jsou Češi nejvíce nespokojeni, také nejčastěji očekávají jejich další zhoršování v nadcházejícím roce. Zjednodušeně tedy můžeme říct, že špatné se podle Čechů bude dále zhoršovat a naopak v relativně lépe hodnocených oblastech očekávají lidé další zlepšení.

Zajímavou výjimku z tohoto trendu představuje fungování českého hospodářství, k jehož dalšímu vývoji se na počátku roku 2005 stavěli respondenti nejpozitivněji ze všech sledovaných oblastí. Zdá se tak, že některé signály týkající se stavu a dalšího vývoje české ekonomiky ovlivnily české veřejné mínění v tom smyslu, že Češi fungování našeho hospodářství sice nijak optimisticky neviděli, relativně velký podíl jich však doufal v obrát k lepšímu.

Obecně můžeme konstatovat, že ve všech sledovaných oblastech větší podíl dotázaných očekával zhoršení současného stavu než jeho zlepšení. Ve čtyřech z devíti sledovaných oblastí pak nadpoloviční většina dotázaných (51 až 56 %) nečeká vůbec žádnou změnu. Vše při starém tak podle respondentů zůstane v oblasti soudnictví, bezpečnosti občanů, fungování hospodářství a ve zdravotnictví. Také v dalších třech oblastech (korupce, hospodářská kriminalita a životní úroveň) převážil mezi dotázanými názor, že se žádných velkých změn

Tabulka 1: Hodnocení stavu oblastí na počátku roku 2005, očekávaný vývoj v roce 2005 a hodnocení stavu oblastí na počátku roku 2006 (odpovědi respondentů v %)

	STAV 02/2005 spokojen/nespokojen	OČEKÁVÁNÍ 02/2005 zlepší se/nezmění se/zhorší se	STAV 02/2006 spokojen/nespokojen
zdravotnictví	25/39	11/51/33	26/38
životní úroveň	20/37	12/45/38	29/25
fungování hospodářství	13/45	18/51/25	24/28
bezpečnost občanů	13/56	9/57/28	20/43
sociální jistoty	10/58	6/35/54	16/43
soudnictví	8/56	8/56/24	9/50
nezaměstnanost	4/79	6/32/57	6/64
hospodářská kriminalita	2/78	5/45/40	3/78
korupce	2/80	4/46/41	3/81

Poznámka: Dopočet do 100 % ve 2. a 4. sloupci tvoří odpovědi „tak napůl“ a „nevím“, ve 3. sloupci pak odpovědi „nevím“.
Zdroj: výzkumy CVVM Naše společnost 2005, únor 2005; Naše společnost 2006, únor 2006.

Obyvatelé České republiky jsou při hodnocení rozličných oblastí našeho života značně kritičtí. Na počátku roku 2005 byli čeští občané nejméně spokojeni se stavem hospodářské kriminality, korupce a nezaměstnanosti. Tyto oblasti patří tradičně k těm nejhůře hodnoceným. Korupci, hospodářskou kriminalitu a některé ekonomické problémy (konkrétně nejčastěji právě nezaměstnanost) označili čeští občané rovněž za nejdůležitější problémy, kterým v současnosti čelí naše země.⁵

Nadpoloviční většina oslovených se negativně postavila ke stavu soudnictví, k oblastem sociálních jistot a k bezpečnosti občanů. Výrazná převaha negativních hodnocení byla na počátku roku 2005 patrná i u fungování našeho hospodářství. Také v dalších oblastech převládlo negativní hodnocení nad

nedočkáme. S největšími obavami hleděli respondenti na další vývoj oblasti sociálních jistot a nezaměstnanost. Nadpoloviční většina dotázaných totiž uvedla, že podle jejich názoru dojde v těchto oblastech našeho života k dalšímu zhoršení současné situace.

Naplnila se očekávání, se kterými čeští občané vstupovali do roku 2005?

Jak již bylo zmíněno, na počátku roku 2005 se nadpoloviční většina českých občanů domnívala, že dojde ke zhoršení stavu sociálních jistot a nezaměstnanosti v České republice. Nespokojenost se stavem těchto oblastí přitom ve stejné době

vyjadřovala více než polovina oslovených (konkrétně s nezaměstnaností bylo nespokojeno 79 % respondentů, s oblastí sociálních jistot 58 % respondentů). Výsledky šetření CVVM z února 2006 ovšem naznačují, že negativní očekávání nebyla naplněna. Stav nezaměstnanosti v České republice hodnotilo na počátku roku 2006 negativně o celých 15 procentních bodů méně respondentů, než tomu bylo na počátku roku 2005. Češi jsou tedy ke stavu nezaměstnanosti výrazně méně kritičtí.

Také hodnocení stavu sociálních jistot bylo na počátku roku 2006 mnohem méně negativní než na počátku roku 2005. V únoru 2005 vyjádřilo se stavem sociálních jistot v naší zemi nespokojenost 58 % dotázaných, v únoru 2006 to už však bylo jen 43 %. V oblastech, kde se Češi nejvíce obávali zhoršení, lze tedy konstatovat naopak spíše zlepšení. Je tomu stejně i v dalších oblastech?

V oblasti soudnictví, bezpečnosti občanů, fungování hospodářství a ve zdravotnictví neočekávala více než polovina dotázaných vůbec žádnou změnu. Většinu sledovaných oblastí ale lidé na počátku roku 2006 hodnotili jinak než na počátku roku 2005. Například v oblasti soudnictví, jak se zdá, došlo k mírnému zlepšení. Podíl občanů nespokojených s touto oblastí totiž klesl z 56 % na počátku roku 2005 na 50 % na počátku roku 2006.

I když převážná většina oslovených na počátku roku 2005 neočekávala, že by fungování našeho hospodářství doznalo výraznějších změn, výsledky z února 2006 svědčí o opaku. Právě hodnocení fungování hospodářství v České republice se totiž změnilo velmi výrazně. V únoru 2005 s ním byla spokojena o málo více než desetina českých občanů (13 %), o rok později dosáhl podíl spokojených už téměř jedné čtvrtiny (24 %). Významně rovněž poklesl podíl nespokojených. Nespokojení na počátku roku 2005 tvořili ještě téměř polovinu oslovených (45 %), v únoru 2006 však jejich podíl poklesl o 17 procentních bodů (tedy na 28 %).

Další oblastí, ve které obyvatelé naší země neočekávali výraznější změny, byla bezpečnost občanů. Přesto podobně jako například v případě soudnictví hodnotili tuto oblast účastníci výzkumu lépe v únoru 2006 než o rok dříve. Podíl dotázaných nespokojených s bezpečností občanů naší země poklesl během roku 2005 z 56 % na 43 %.

V hodnocení stavu českého zdravotnictví nedošlo prakticky k žádné změně. Tato skutečnost se jeví poněkud překvapivá, neboť resort zdravotnictví prošel v průběhu roku 2005 poměrně bouřlivým vývojem. Významnou změnou je především výměna v čele tohoto resortu. Ministrem zdravotnictví byl 4. listopadu 2005 jmenován David Rath. Tomuto jmenování ovšem předcházely četné spory a také kroky nového ministra provázela řada výhrad z nejrůznějších stran. I přes značný zájem médií o resort zdravotnictví i samotnou osobu ministra, přes všechny změny, kterými české zdravotnictví prošlo, a všechny emoce, které změny vyvolaly, hodnotili čeští občané stav našeho zdravotnictví stejně v únoru 2005 i v únoru 2006.

Jak již bylo uvedeno v předcházející části textu, hospodářská kriminalita a korupce patří k tradičně nejhůře hodnoceným oblastem našeho společenského života. Také vývoj v roce 2005 neviděli dotazovaní občané zrovna v růžových barvách, když čtyři z deseti oslovených očekávali další zhoršování současného stavu. Velmi negativní hodnocení těchto oblastí se však v průběhu roku 2005 nijak významně nezměnilo a Češi jsou tak v současnosti ke stavu korupce a hospodářské krimi-

Tabulka 2: Hodnocení stavu oblastí na počátku roku 2005, naléhavost řešení těchto problémů (odpovědi respondentů v %)

	STAV 02/2005 spokojen/ nespokojen	NALÉHAVOST 02/2005 velmi naléhavé
životní prostředí	40/18	28
školství	32/31	29
zdravotnictví	25/39	54
životní úroveň	20/37	43
zemědělství	13/50	37
bezpečnost občanů	13/56	63
sociální jistoty	10/58	61
nezaměstnanost	4/79	74
korupce	2/80	72

Zdroj: výzkumy CVVM Naše společnost 2005, únor 2005.

nality v naší zemi stejně negativně naladěni jako před rokem. Konkrétně tedy můžeme konstatovat, že osm z deseti českých občanů vyjádřilo s těmito oblastmi nespokojenost.

Na závěr této části se ještě podíváme na názory občanů na vývoj životní úrovně. V této oblasti také účastníci výzkumu v únoru 2005 očekávali spíše zhoršování (tento názor vyjádřilo 37 %) než změnu k lepšímu (20 %). Přesto bylo na počátku roku 2006 hodnocení životní úrovně v naší zemi o poznání pozitivnější než o rok dříve a podíl občanů spokojených, respektive nespokojených byl téměř shodný (29 % spokojených : 25 % spokojených).

Naléhavost řešení některých společenských problémů

Nejnáléhavějším problémem České republiky byla na počátku roku 2005 nezaměstnanost (viz tabulku 2). Její řešení označily za velmi naléhavé téměř tři čtvrtiny účastníků průzkumu. Jen o málo méně respondentů pak vyjádřilo přesvědčení, že v naší zemi je třeba zabývat se především korupcí. Zdá se tak, že oblasti společenského života, s nimiž panuje mezi občany největší nespokojenost, jsou zároveň těmi, jejichž řešení považují lidé za nejnáléhavější.

Naopak oblasti, se kterými dotázaní nejčastěji vyjádřili svoji spokojenost, nepatří podle jejich názoru mezi ty prioritní. Těmito oblastmi jsou konkrétně například životní prostředí a školství. S životním prostředím v naší zemi jsou v současnosti spokojeni čtyři z deseti obyvatel naší země, se stavem českého školství pak třetina občanů. Řešit tyto dvě oblasti společenského života označili ze „velmi naléhavé“ přibližně tři z deseti oslovených. To je ze všech sledovaných oblastí nejméně.

Tendence, že čím větší nespokojenost s oblastí panuje, tím naléhavěji bychom ji měli podle respondentů řešit, neplatí absolutně. Výjimku představuje např. oblast zemědělství. Se stavem zemědělství v naší zemi bylo v únoru 2005 spokojeno pouze 13 % občanů, nespokojenost naopak vyjádřila polovina dotázaných. I přesto však Češi řešení této oblasti nepovažují za nijak palčivé. Náléhavější se respondentům zdálo řešit situaci v našem zdravotnictví či se zabývat životní úrovní v naší zemi, a to i přesto, že stav těchto oblastí hodnotí občané pozitivněji

než stav zemědělství. Jedním z vysvětlení může být fakt, že oblast zemědělství se českých občanů nedotýká tak bezprostředně jako např. oblast zdravotnictví. S trochou nadsázky můžeme říci, že dokud je v obchodech dostatek potravin, nemají čeští občané pocit, že oblast zemědělství by měla být naléhavě řešena, či že by se vůbec o situaci našich zemědělců měli zajímat.

Určitou výjimkou z pravidla, čím horší stav, tím naléhavěji je potřeba danou oblast řešit, představuje i české zdravotnictví. Se stavem českého zdravotnictví nebyla v únoru 2005 spokojena třetina českých občanů, stejný podíl oslovených

České školství bylo v letech 2003, 2004 i 2005 poměrně rozporuplnou oblastí. Podíl respondentů, kteří s ním byli spokojeni, byl totiž prakticky shodný jako podíl s ním nespokojených. V roce 2006 ale došlo k poměrně významné změně a v současné době tak podíl spokojených významně převyšuje podíl nespokojených.

Také hodnocení životní úrovně prošlo v uplynulých letech zajímavým vývojem. V letech 2003 až 2005 totiž mezi českými občany výrazně převažovala nespokojenost s touto oblastí nad spokojeností. V roce 2006 jsme však zaznamenali významný zvrat tohoto trendu. Podíl spokojených a nespokojených se

Tabulka 3: Spokojenost se stavem některých oblastí – časové srovnání (v %)

	+/- únor 2003	+/-únor 2004	+/-únor 2005	+/-únor 2006
životní prostředí	36/14	-	40/18	42/19
školství	23/24	24/25	29/27	42/14
životní úroveň	19/34	17/42	20/37	29/25
zdravotnictví	24/35	22/44	25/39	26/38
fungování hospodářství	-	5/60	13/45	24/28
fungování úřadů	21/33	15/43	16/41	20/32
účast občanů na rozhodování	-	13/42	17/36	17/35
sociální jistoty	17/42	9/62	10/58	16/43
právní prostředí	-	10/49	9/46	14/34
nezaměstnanost	-	2/83	4/79	6/64
korupce	2/71	2/76	2/80	3/81

Zdroj: výzkumy CVVM, Naše společnost 2003, naše společnost 2004, Naše společnost 2005 a Naše společnost 2006.
Poznámka: První číslo v každém sloupci představuje podíl spokojených, druhé pak podíl nespokojených.

s ním ale vyjádřil spokojenost. Přesto se nadpoloviční většina oslovených domnívala, že oblast zdravotnictví je třeba naléhavě řešit. České zdravotnictví se tak respondentům jeví jako palčivější problém než životní úroveň a zemědělství, s jejichž stavem ale panovala větší nespokojenost.

Také v tomto případě existuje jistě několik příčin. Jak už byla naznačeno, zdravotnictví se určitým způsobem týká všech a v očích respondentů to může zvyšovat pocit, že právě touto oblastí bychom se měli naléhavě zabývat. Přestože lidé hodnotí v současnosti zdravotnictví prakticky stejně jako v minulých letech, jsou si jistě vědomi změn, kterými za tu dobu prošlo. A právě nejistota, která v resortu zdravotnictví již několik let panuje, může být zdrojem pocitu, že je velmi naléhavě oblast zdravotnictví řešit.

Hodnocení stavu oblastí – časové srovnání

Jak již bylo uvedeno v úvodu článku, sledování hodnocení stavu oblastí je cenné také díky možnosti časového srovnání. CVVM pokládá otázku na hodnocení stavu vybraných oblastí již od roku 2003 (viz tabulku 3). Postupně se však počet sledovaných oblastí zvyšoval. Zatímco v roce 2003 posuzovali dotázaní 8 oblastí, v únoru 2006 to již bylo 25 oblastí. Toto číslo by však již mělo být konečné, neboť otázka se v této podobě stala součástí koncepce CVVM (tedy jakéhosi harmonogramu výzkumů v dalších letech).

Nejlépe hodnocenou oblastí bylo v letech 2003 až 2006 životní prostředí v naší zemi. Zároveň výsledky naznačují, že občané jsou s životním prostředím v České republice čím dál spokojenější.

totiž více méně vyrovnan, podíl spokojených dokonce v současnosti mírně převažuje.

Za poměrně překvapivou lze označit stabilitu, jakou vykazují podíly spokojených a nespokojených s českým zdravotnictvím. Překvapivá je tato skutečnost zejména s ohledem na řadu změn a reforem, kterými české zdravotnictví v uplynulých letech prošlo. K těm nejvýraznějším patřily bezesporu změny na ministerském postu, kde se vystřídali Marie Součková, Josef Kubiny, Milada Emmerová a David Rath.

Soudě podle názoru respondentů prošlo velmi výrazným obratem k lepšímu fungování českého hospodářství. Zejména podíl nespokojených významně poklesl. V roce 2004 vyjádřilo s hospodářstvím nespokojenost 60 % českých občanů, v roce 2005 již jenom 48 % a v aktuálním výzkumu dokonce pouze 28 % českých občanů. Podle průzkumů CVVM se rovněž zdá, že v naší zemi dochází ke zlepšení právního prostředí a nezaměstnanosti. Přinejmenším můžeme konstatovat, že stav těchto oblastí vnímají respondenti méně negativně než v předcházejících letech.

Hodnocení fungování úřadů hodnotila v únoru 2003 negativně třetina Čechů. V dalších dvou letech podíl nespokojených vzrostl, v únoru 2006 se ale vrátil na stejnou úroveň, jaké dosahoval v roce 2003. Podobný vývoj prodělalo také hodnocení úrovně sociálních jistot v naší zemi.

Jedinou oblastí, kterou obyvatelé naší zemi vnímají stále více negativně a s níž stále větší podíl dotázaných vyjadřuje nespokojenost, je korupce. S korupcí bylo v únoru 2003 nespokojeno sedm z deseti dotázaných. V únoru 2004 již nespokojenost vyjádřily tři čtvrtiny dotázaných a v únoru 2005 a 2006 bylo nespokojeno osm z deseti účastníků průzkumu.

Závěr

Otázky mapující různé oblasti společenského života jistě nabízejí zajímavý pohled na vývoj situace v České republice i na vnímání jednotlivých oblastí českými občany. Jak jsem se snažila ukázat v tomto textu, zařazovat otázky, v nichž respondenti posuzují z různých hledisek vybrané oblasti společenského života, má smysl. Shrňme si tedy, kam nás analýza těchto otázek přivedla, jaké tendence lze v získaných údajích pozorovat. Připomeňme si však ještě, že tyto tendence neplatí zcela absolutně a vždy najdeme několik výjimek.

Mezi nejhůře hodnocené oblasti našeho společenského života stabilně patří korupce, hospodářská kriminalita a nezaměstnanost. V oblastech, s jejichž stavem jsou čeští občané nejméně spokojeni, nejčastěji očekávají další zhoršování stá-

vajícího stavu. Zároveň je respondenti nejčastěji označovali za prioritní, za ty, kterým bychom se měli velmi naléhavě věnovat. Respondenti mají rovněž tendenci jako naléhavější hodnotit ty oblasti společenského života, které se jich nějakým způsobem bezprostředně dotýkají.

Rok 2005 přinesl ve většině sledovaných oblastí významné zlepšení, a to i přesto, že na jeho počátku lidé spíše očekávali zhoršování nebo stagnaci. Přesto na počátku roku 2006 hodnotili dotázaní většinu sledovaných oblastí významně pozitivněji než na počátku roku 2005. Negativní očekávání, s kterými čeští občané do roku 2005 vstupovali, tedy zůstala nenaplněna. Můžeme jen doufat, že tento trend se udrží i v dalších letech.

poznámky

- ¹ Znění otázky: „Jak jste spokojen nebo nespokojen se současným stavem následujících oblastí v ČR...“ Nabídka odpovědí: „Velmi spokojen, docela spokojen, tak napůl, docela nespokojen, velmi nespokojen.“
- ² Znění otázky: „Rekl byste, že se v roce XXXX v ČR situace v následujících oblastech zlepšila, zhoršila nebo se nezměnila?“ Nabídka odpovědí: „Rozhodně zlepšila, spíše zlepšila, nezměnila, spíše zhoršila, rozhodně zhoršila.“
- ³ Znění otázky: „Jak moc je podle Vás naléhavé zabývat se letos v České republice následujícími oblastmi?“ Nabídka odpovědí: „Není to naléhavé, je to docela naléhavé, je to velmi naléhavé.“
- ⁴ Znění otázky: „A očekáváte, že se situace v tomto rocelepší nebo zhorší, pokud jde o...“ Nabídka odpovědí: „Rozhodnělepší, spíšelepší, nezmění, spíše zhorší, rozhodně zhorší.“
- ⁵ Jednala se o otevřenou otázku (tj. bez nabídky odpovědí), „Jaký je, podle vašeho mínění, nejdůležitější problém, kterému čelí naše země?“ Tato otázku položilo CVVM ve svém šetření realizovaném v červnu 2005.

Naděžda Čadová vystudovala sociologii na Filozofické fakultě UK, kde nyní pokračuje ve studiu v doktorském studijním cyklu. V Centru pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR působí od roku 2003 jako analytička. Ve své odborné práci se zaměřuje na problematiku pracovního života, pracovních hodnot a pracovní orientace. V současné době spolupracuje mj. na projektech „Adaptace pracovních sil v České republice: změny profesní struktury, mzdové diference a pracovní orientaci“ a „Vliv změn světa práce na kvalitu pracovního života“.

Lze ji kontaktovat na adrese:

nadezda.cadova@soc.cas.cz

Sociodemografické diference v subjektivním hodnocení životní úrovně

Jan Červenka

Subjektivní hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti, které Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR pravidelně sleduje v každém ze svých kontinuálních výzkumů již řadu let¹, patří k poměrně zajímavým a zároveň i nejvýznamnějším indikátorům, jež výzkumy veřejného mínění či podobná kvantitativní sociologická šetření mohou nabízet. Nejde ani tak o to, že by tento ukazatel bezprostředně měřil objektivní stav a trendy vývoje faktické životní úrovně, i když v dlouhodobém měřítku s nimi dobře koresponduje [Červenka 2006a, 2002] navzdory své citlivosti na různé podněty, jež bezprostředně mají vliv spíše na psychiku a očekávání lidí než na reálný sociálněekonomický vývoj a jež zejména krátkodobě mohou způsobovat poměrně výrazné výkyvy subjektivního hodnocení životní úrovně.² [Červenka 1998] V tomto ohledu sice subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti může představovat užitečný a dokonce nenahraditelný doplněk „tvrdých“ statistických údajů charakterizujících příjem, reálnou spotřebu či jiné aspekty podstatné pro stanovení životní úrovně, ale nikdy je nemůže substituovat, protože z řady důvodů i přes úzkou spojitost s nimi nevypovídá přesně

o tomtéž, což ovšem sto procentně platí i v opačném gardu. [Červenka 2003a, 2003b]

To, co činí ze subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti opravdu významnou a pozornost si zasluhující veličinu, je skutečnost, že vnímání vlastní životní úrovně hraje dosti podstatnou roli při formování postojů a usměrňování jednání občanů ve věcech veřejných. Je logické a na empirických datech snadno doložitelné, že diferencované sociálněekonomické postavení a s ním spojený rozdílný materiálně-mocen-

Tabulka 1: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti, leden – duben 2006 (%)

Velmi dobrá	3,6
Spíše dobrá	34,2
Ani dobrá, ani špatná	42,6
Spíše špatná	16,4
Velmi špatná	2,9
Neví	0,3

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

ský status představují i v současnosti velmi významný zdroj vzniku napětí, štěpení a konfliktů uvnitř společnosti. Dlouhodobé praktické zkušenosti z výzkumů veřejného mínění pak ukazují, že značná část, ne-li naprostá většina významných politických otázek vykazuje sklon k výrazné diferenciaci právě z hlediska subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti, které se sociálněekonomickým postavením do značné míry koresponduje. Pokusme se proto poněkud blíže podívat na to, jak je subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti uvnitř současné české společnosti diferencováno a jak se promítá do některých základních postojů a do politické orientace občanů ČR. Při tom budeme používat spojená data ze čtyř šetření, která Centrum pro výzkum veřejného mínění uskutečnilo v období od ledna do dubna 2006, což nám poskytne dostatečný počet dotázaných pro analýzu se statisticky relevantními závěry.³

dalších analýz, ukazují, že reálné příjmy žen jsou u nás v průměru stále podstatně nižší než příjmy mužů. [Holý 1999, Tuček 2003: 145] V případě subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti se ale tento rozdíl do značné míry redukuje v důsledku skutečnosti, že většina dotazovaných žen nežije v domácnostech odkázaných pouze na jejich vlastní příjem a že samotný počet ekonomicky aktivních členů domácnosti, případně počet členů domácnosti majících nějaký finanční příjem je sám o sobě mnohem významnější determinantou příjmové situace domácnosti než pohlaví respondenta. Jakou roli v hodnocení životní úrovně hraje právě složení domácnosti si na našich datech ještě ukážeme později, přičemž zevrubnější analýzu tohoto problému uskutečnenou na jen o málo starších datech lze najít v literatuře [Červenka 2006b]. Pokud jde o pohlaví, z tabulky 2 je patrné, že muži pouze nepatrně častěji hodnotí životní úroveň své domácnosti jako dobrou,

Tabulka 2: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti podle pohlaví a věku (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
muži	4,0	36,3	40,7	16,0	3,0
ženy	3,2	32,5	44,6	16,8	2,9
15 – 19 let	5,2	43,3	40,0	10,0	1,5
20 – 29 let	3,6	36,3	41,1	15,6	3,4
30 – 44 let	3,9	37,0	41,1	15,4	2,6
45 – 59 let	4,0	32,6	43,0	17,3	3,1
60 let a více	2,0	27,0	46,5	20,9	3,6

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

Údaje v tabulce 1 ukazují celkové hodnocení životní úrovně domácnosti, jak je kumulovaně zaznamenaly dosavadní výzkumy CVVM provedené od počátku roku 2006. Výsledky většiny výzkumů provedených v průběhu posledních dvou let se od kumulovaných výsledků z první třetiny roku 2006 významně nelišily, přičemž jednotlivé odchylky, které se v tomto ohledu objevily a které mírně překročily hranici statistické významnosti, znamenaly v některých případech o něco lepší a v jiných zase mírně zhoršené hodnocení, takže analyzovaný datový soubor lze považovat za celkem typický. Z výsledků vyplývá, že necelé dvě pětiny občanů starších 15 let hodnotí životní úroveň své domácnosti jako dobrou včetně přibližně čtyř lidí ze sta, kteří tuto životní úroveň charakterizují dokonce jako „velmi dobrou“. Část nepatrně převyšující úroveň dvou pětín pak životní úroveň své domácnosti vnímá jako „ani dobrou, ani špatnou“. Zbývající téměř pětina respondentů v odpovědi na položenou otázku označila životní úroveň své domácnosti za špatnou, 3 % z nich pak tuto úroveň zhodnotila jako „velmi špatnou“. Odpověď „neví“ se na otázku týkající se hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti vyskytovala pouze ojediněle, a proto ji do následujících analýz nebudeme zahrnovat.

Tabulka 2 ukazuje rozdělení četností hodnocení životní úrovně domácnosti podle pohlaví a věku. Z hlediska pohlaví (koeficient kontingence $CN = 0,050$) se v hodnocení životní úrovně domácnosti objevuje jen zcela minimální rozdíl mezi muži a ženami, ačkoli statistiky týkající se mezd či příjmů nebo i data z výběrových šetření včetně výzkumů veřejného mínění, jež obvykle osobní příjem respondenta rovněž zjišťují jako jeden z podstatných identifikačních znaků pro potřeby

zatímco dotázané ženy se více uchýlovaly k variantě odpovědi „ani dobrá, ani špatná“.

Poněkud zřetelnější rozdíly v hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti se objevily z hlediska věku ($CN = 0,136$). Specifickou, tradičně optimističtější naladěnou skupinu tvoří mladí lidé ve věku 15 až 19 let, kteří v naprosté většině jsou stále ještě v pozici nezaopatřených dětí, jež studují a nemají hlavní starost o zajišťování chodu vlastní domácnosti, což je v jejich případě stále ještě spíše záležitost rodičů. Druhou výrazně se odlišující věkovou kategorií představují lidé starší 60 let. V jejich případě je hodnocení naopak zřetelně méně příznivé, přičemž hlavní příčinou tohoto téměř skokového posunu v pohledu na životní úroveň vlastní domácnosti je bezpochyby skutečnost, že většina lidí v tomto věku je již po odchodu z ekonomické aktivity, což při existujícím poměrně výrazném rozdílu mezi průměrným výdělkem a starobními důchody představuje citelný propad životní úrovně domácnosti. V případě domácností partnerských dvojic se konec ekonomické aktivity navíc často týká i partnera, nemluvě o tom, že poměrně velká část domácností v této věkové skupině je už pouze jednočlenná, což má vedle samozřejmých a velice citelných finančních či sociálněekonomických dopadů také i psychologické důsledky. Kromě toho respondenti mohou do svého osobního pojetí životní úrovně zahrnovat i jiné faktory, jako např. osobní zdravotní stav. V rámci ostatních věkových skupin je hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti u lidí do 45 let věku mírně příznivější než u dotázaných nad touto věkovou hranicí. To víceméně koresponduje s výsledky některých nedávných rozborů příjmové diferenciaci, jež na základě

Tabulka 3: Hodnocení životní úrovně podle velikosti místa bydliště (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
méně než - 799	1,5	32,9	42,2	19,6	3,8
800 - 1 999	4,6	36,7	41,1	14,7	2,9
2 000 - 4 999	2,8	38,4	44,3	12,7	1,8
5 000 - 14 999	4,3	29,7	47,0	16,6	2,4
15 000 - 29 999	3,7	30,1	43,2	19,7	3,3
30 000 - 79 999	4,2	32,3	44,8	15,1	3,6
80 000 - 999 999	3,0	34,9	41,6	17,0	3,5
1 000 000 a více	5,3	40,5	36,8	15,4	2,0

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

regresní analýzy dat z velkých stratifikačních výzkumů ukázaly, že věk – v důsledku generační obměny ve vedoucích pozicích, nástupu nových, moderních odvětví s relativně lepšími platovými podmínkami a jiných strukturálních faktorů – začal v 90. letech minulého století hrát z pohledu osobních příjmů z ekonomické aktivity spíše mírně negativní roli, respektive že výdělků se v rámci skupiny ekonomicky aktivních s věkem spíše snižují. [Tuček a kol. 2003: 137] (viz tabulku 3)

Z hlediska velikosti místa bydliště (viz tabulku 3) se hodnocení životní úrovně rovněž mírně diferencuje (CN = 0,118), přičemž od ostatních nejvíce odlišenou skupinu tvoří Praha jako jediné město v ČR s populací nad jeden milion obyvatel. V Praze příznivé hodnocení životní úrovně dosahovalo zřetelně nejvyšší hodnoty ležící jen čtyři procentní body pod hladinou jedné poloviny. Vzhledem k tomu, že Praha jako metropole představuje v rámci ČR zcela specifický region s velmi odlišnou podobou v porovnání s ostatními, pokud jde o vzdělanostní skladbu obyvatel, případně o odvětvovou či sektorovou strukturu lokální ekonomiky, jež stojí za zřejší výrazně vyšší úrovní průměrných příjmů, byl tento rozdíl v hodnocení životní úrovně očekávatelný. Jako relativně horší se pak jeví hodnocení respondentů z malých obcí do osmi

set obyvatel. I zde lze jako pravděpodobný důvod tohoto jevu uvést strukturální faktory. Zemědělství, jímž se podstatná část obyvatel žijících v těchto obcích přímo zabývá nebo je na něm nějak závislá nepřímou, představuje, pokud jde o průměrnou výši výdělků, nejhůře placené odvětví v celé ekonomice. U ostatních velikostních kategorií se zaznamenané rozdíly pohybovaly stále ještě pod hranicí statistické významnosti s výjimkou nižšího podílu negativního hodnocení životní úrovně v případě obcí a malých měst ve velikosti od 2 do 5 tisíc obyvatel a naopak relativně horšího hodnocení zaznamenaného mezi dotázanými z měst od 15 do 30 tisíc obyvatel. Také ve městech s velikostí mezi 5 a 15 tisíci obyvatel byl nižší podíl hodnocení životní úrovně domácnosti jako dobré, což bylo kompenzováno zvýšeným podílem odpovědí „ani dobrá, ani špatná“ životní úroveň. (viz tabulku 4)

Rozdělení subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti podle krajů (CN = 0,162) odhalilo, že vedle Prahy, o jejímž specifickém postavení byla zmínka již výše v souvislosti s rozdíly v členění podle velikosti místa bydliště, existují i další regionální diference. Kromě Prahy, již se co do výše podílu příznivého hodnocení životní úrovně blíží ještě Královehradecký kraj, se relativně příznivější hodnocení uka-

Tabulka 4: Hodnocení životní úrovně podle krajů (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
Hl. město Praha	5,2	40,6	36,8	15,2	2,2
Středočeský	3,5	37,2	41,6	16,0	1,7
Jihočeský	3,8	37,4	47,3	11,1	0,4
Plzeňský	4,1	31,2	41,1	16,5	7,1
Karlovarský	3,7	30,3	46,8	12,8	6,4
Ústecký	2,0	35,7	42,9	15,9	3,5
Liberecký	3,7	34,0	44,6	15,8	1,9
Královehradecký	2,5	41,8	38,5	11,5	5,7
Pardubický	1,5	20,7	50,8	24,4	2,6
Vysočina	4,3	34,2	43,7	16,5	1,3
Jihomoravský	4,4	33,3	44,3	15,4	2,6
Olomoucký	4,3	35,6	36,7	20,9	2,5
Zlínský	3,7	36,5	39,3	17,8	2,7
Moravskoslezský	3,0	30,9	45,6	16,6	3,9

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

Tabulka 5: Hodnocení životní úrovně podle nejvyššího stupně dokončeného vzdělání (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
(neúplné) základní	3,7	30,0	40,7	19,8	5,8
- dtto bez studentů a učňů	2,0	15,7	42,2	29,9	10,2
střední bez maturity a vyučení	1,9	25,8	48,5	21,2	2,6
- dtto bez studentů a učňů	1,8	25,5	48,5	21,6	2,7
střední s maturitou	3,9	40,7	42,5	11,1	1,8
- dtto bez studentů a učňů	3,7	39,6	43,2	11,6	1,9
VOŠ, Bakalářské a VŠ	8,9	57,3	27,1	5,9	0,8
- dtto bez studentů a učňů	9,0	57,0	27,1	6,0	0,9

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Pozn.: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

zuje v kraji Jihočeském, zejména kvůli již tradičně nízkému podílu respondentů, kteří zde svou životní úroveň hodnotí jako špatnou. Naopak zřetelně kritičtější k životní úrovni své domácnosti jsou obyvatelé Pardubického kraje, což je rovněž pravidelný jev v posledních letech, a dále lidé z Plzeňského kraje, mezi nimiž se častěji vyskytovali ti, kdo životní úroveň své domácnosti označovali za „velmi špatnou“, a také občané z Moravskoslezského kraje, kteří méně často vnímají svou životní úroveň jako dobrou. (viz tabulku 5)

Na rozdíl od výše rozebíraných základních demografických, případně geografických členění, které diferencovaly subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti poměrně nevýrazně nebo jen v určitých segmentech, přičemž jejich působení bylo v některých případech pouze sekundárním projevem vlivu jiných faktorů (např. odlišné kvalifikační či odvětvové struktury), s nimiž jsou tyto znaky propojeny, u vzdělání, které patří k nejvýznamnějším faktorům diferenciací příjmů, je sepětí s hodnocením životní úrovně již poměrně silné (CN = 0,272 v rámci celého souboru, 0,340 v souboru bez studentů). Z údajů v tabulce 5, které ukazují rozdělení subjektivního hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti podle nejvyšší-

ho stupně dokončeného vzdělání respondenta, je patrné, že s rostoucím vzděláním se hodnocení velmi výrazně zlepšuje. V rámci celého souboru dotázaných ve věku od 15 let sice existuje v tomto ohledu diskrepance mezi základním vzděláním a nematuritním středním vzděláním, ale tu způsobují pouze středoškolské studenti a učni, kteří mají prozatím dokončeno pouze základní vzdělání a kteří patří tradičně ke skupinám s výrazně optimističtější pohledem na životní úroveň vlastní domácnosti. Po vyloučení studentů a učňů ze souboru je relace hodnocení životní úrovně mezi základním a středním nematuritním vzděláním již zcela v souladu s logikou korelačního vztahu mezi vzděláním a individuálním příjmem jednotlivce. Že skupina studentů a učňů představovala ve vztahu nejvyššího ukončeného vzdělání a hodnocení životní úrovně domácnosti v podstatě anomální prvek názorně dokresluje skutečnost, že jejich vyloučením z analýzy se podstatně zvýšil koeficient kontingence a zejména pak Spearmanův koeficient pořadové korelace (SR).⁵ (viz tabulku 6)

Se vzděláním částečně provázaný, ovšem částečně také od něj zcela odděleně působící faktor, který zásadním způsobem ovlivňuje individuální příjem jednotlivce, potažmo příjem celé

Tabulka 6: Hodnocení životní úrovně podle současného zaměstnání (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
student, učeň	5,9	46,4	38,5	8,3	0,9
nepracující důchodce	1,4	21,9	47,9	24,4	4,4
nezaměstnaný	0,5	10,6	27,3	44,4	17,2
žena v domácnosti nebo na mateřské dovolené	4,2	26,6	45,4	18,2	5,6
podnikatel se zaměstnanci	14,3	58,6	24,1	3,0	0,0
samostatně činný bez zaměstnanců	6,2	45,4	40,8	7,1	0,5
vyšší odborný zaměstnanec, vedoucí	10,2	60,0	27,6	2,0	0,2
nižší odborný zaměstnanec	2,0	40,2	45,0	12,6	0,2
řadový úředník, provozní pracovník	1,9	35,0	48,2	14,1	0,9
dělník vyučený v oboru práce	0,8	21,1	55,7	20,3	2,1
nekvalifikovaný dělník, zemědělský dělník	1,1	17,3	41,9	29,6	10,1

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

domácnosti a tím i její životní úroveň, představuje zaměstnání. CVVM ve svých pravidelných výzkumech zjišťuje současné zaměstnání či sociálněekonomickou pozici respondenta prostřednictvím otázky, která vychází z upraveného sociálně-
tržidního schématu EGP doplněného o kategorie ekonomicky neaktivních, jako jsou studenti, nepracující důchodci, nezaměstnaní nebo ženy v domácnosti či na mateřské dovolené. Tabulka 6 ukazuje rozdělení hodnocení životní úrovně domácnosti podle transformované proměnné⁶ současného zaměstnání. Zachycené údaje jednoznačně vypovídají o silném vztahu (CN = 0,428) mezi současným zaměstnáním a subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti. V něm jsou zejména u skupiny nezaměstnaných a s o něco menší intenzitou i u důchodců patrné negativní důsledky jejich postavení mimo ekonomickou aktivitu, které má za následek poměrně nízkou úroveň příjmů. Z ekonomicky neaktivních se v opačném směru vymyká pouze již zmiňovaná specifická skupina studentů a učňů. Ostré rozdíly v hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti existují i uvnitř skupiny ekonomicky aktivních, přičemž nejlépe svou situaci v souladu s očekáváními hodnotí podnikatelé mající zaměstnance, osoby samostatně činné bez zaměstnanců a vysoce kvalifikovaní odborníci nebo vedoucí pracovníci z řad zaměstnanců. Na opačném pólu pak stojí lidé, kteří pracují v dělnických profesích, především pak nekvalifikovaní nebo zemědělní dělníci.

Individuální příjem, který je sám o sobě více či méně diferencovaný v rozdělení podle všech doposud rozebíraných sociodemografických znaků, se subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti pochopitelně výrazně koreluje

(SR = -0,381), a pokud vezmeme v úvahu pouze respondenty, kteří jsou v produktivním nebo postproduktivním věku (tzn. bez studentů a učňů), pak je toto sepětí ještě silnější (SR = -0,430). Pro životní úroveň domácnosti ale není určující příjem jednotlivce, nýbrž čistý příjem celé domácnosti, což dokládá výrazně vyšší absolutní hodnota Spearmanova koeficientu pořadové korelace příjmu domácnosti se subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti (SR = -0,516). Je zřejmé, že na výši celkového příjmu domácnosti má vliv zejména počet ekonomicky aktivních členů domácnosti a zaměstnání, respektive sociálněekonomické postavení jiných členů domácnosti. Typ a celkové složení domácnosti, které fakticky determinuje příjmy domácnosti na straně jedné a potřeby či spotřebu domácnosti na straně druhé, je velmi významným faktorem promítajícím se do diferencovaného hodnocení životní úrovně, což potvrdila i nedávno publikovaná zevrubná analýza dat z výzkumů CVVM. [Červenka 2006b: 274-278] Ukázalo se, že relativně lépe na tom jsou zejména ekonomicky aktivní bezdětné páry a že s rostoucím počtem dětí narůstá podíl domácností s nepříznivým hodnocením životní úrovně. Ještě větší vliv než počet vyživovaných dětí však podle závěrů stejné analýzy má okolnost, zda domácnost tvoří úplná či neúplná rodina, respektive pár či jednotlivec, ať už žijící s dětmi či bez nich, což úzce souvisí s eventuálním počtem zdrojů finančního příjmu domácnosti. Ještě jiná je pak v tomto ohledu situace v případě vícegeneračních domácností nebo domácností, v nichž žijí rodiče s doposud neosamostatněnými, ale již ekonomicky aktivními potomky. Bohužel, identifikační údaje v datových souborech kontinuálních výzkumů CVVM nejsou

Tabulka 7: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti podle počtu jejích ekonomicky aktivních členů (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
žádný	0,7	17,7	45,9	28,7	7,0
jeden	4,3	28,2	42,6	20,2	4,7
dva	4,6	41,9	42,0	10,6	0,9
tři a více	3,6	47,7	40,0	8,7	0,0

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

Tabulka 8: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti podle rodinného stavu (%)

	velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
svobodní	5,1	41,2	38,5	12,6	2,6
v tom					
nezaopatření (do 18 let nebo studenti)	5,8	47,0	37,5	8,8	0,9
„singles“	4,9	28,7	48,2	11,9	6,3
žijící v domácnosti s partnerem	6,4	43,9	32,2	14,0	3,5
s dětmi bez partnera	0,0	6,7	20,0	53,3	20,0
ostatní svobodní	2,7	35,1	40,8	18,7	2,7
sezdaní	3,4	36,6	44,2	13,9	1,9
rozvedení	1,9	20,2	42,3	28,1	7,4
ovdovělí	2,8	16,8	45,5	29,7	5,2

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

natolik podrobné, aby z nich bylo možno úplně a přesně odvodit složení jednotlivých domácností respondentů a sociálně-ekonomické postavení, respektive zaměstnání všech členů těchto domácností, ale naštěstí jsou k dispozici alespoň některé podstatné indikátory, které se složením a typem domácnosti mají co dočinění, včetně počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti. (viz tabulku 7)

Z údajů v tabulce 7 je zřejmé, že mezi subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti a počtem jejich ekonomicky aktivních členů skutečně existuje významná korelace (CN = 0,297, SR = -0,287). Mezi domácnostmi bez ekonomicky aktivních jedinců negativní hodnocení životní úrovně mírně převyšuje hladinu jedné třetiny, zatímco pozitivní tvoří jen necelou pětinu. S vyšším počtem ekonomicky aktivních členů se vylepšuje i hodnocení životní úrovně a tam, kde jsou tři ekonomicky aktivní nebo více, se pozitivní pohled na životní úroveň vlastní domácnosti týká už lehce nadpoloviční většiny respondentů. (viz tabulku 8)

Jak ukazuje tabulka 8, z hlediska rodinného stavu, který do určité míry může nepřímou nahrazovat nebo alespoň naznačovat složení domácnosti, objevují se rovněž zřetelné rozdíly

v subjektivním hodnocení životní úrovně domácnosti (CN = 0,231). Relativně hůře svou životní úroveň hodnotí lidé rozvedení a ovdovělí, naopak příznivěji se v průměru jeví vlastní životní úroveň svobodným. Samotná skupina svobodných je ovšem vnitřně poněkud heterogenní, protože zahrnuje nezapátrané mladé lidi žijící zpravidla u rodičů, tzv. singles, tedy lidi žijící samostatně bez partnera, dále nesezdané partnerské dvojice bez dětí či s dětmi, osaměle žijící svobodné matky aj. Jak je patrné z tabulky 8, mezi těmito skupinami „svobodných“ rovněž existují výrazné rozdíly v hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti.

V předchozím textu jsme si ukázali, jak se subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti diferencuje podle některých sociodemografických charakteristik. Na závěr se však ještě podíváme na to, jak se subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti, které do jisté míry reprezentuje jinak ne vždy snadno zjistitelný sociálněekonomický status⁷ jednotlivce a domácnosti, promítá do rozdílů v politické orientaci, respektive v sebezařazení na pravolevé škále a do stranických preferencí. (viz tabulku 9)

Tabulka 9: Sebezařazení na škále levice – pravice podle subjektivního hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti (%)

	levice	levý střed	střed	pravý střed	pravice
velmi dobrá	7,8	12,1	11,3	21,3	47,5
spíše dobrá	11,6	14,7	18,7	25,0	30,0
ani dobrá, ani špatná	15,8	20,3	24,5	21,5	17,9
spíše špatná	27,4	20,5	23,7	16,6	11,8
velmi špatná	25,5	22,7	35,4	10,9	5,5

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“. Pravolevé politické členění bylo v šetřeních zjišťováno prostřednictvím jedenáctibodové škály, transformované kategorie uvedené v tabulce jsou tvořeny sloučením některých bodů, a to následujícím způsobem: body 1, 2, 3 = „levice“; body 4, 5 = „levý střed“; 6 = „střed“; 7, 8 = „pravý střed“; 9, 10, 11 = „pravice“.

Z výsledků v tabulce 9 je patrné, že životní úroveň hraje v politické orientaci jedince poměrně významnou roli. Z analýzy dat vyplynulo, že sebezařazení na škále levice – pravice společně se subjektivním hodnocením životní úrovně vlastní domácnosti silně koreluje (CN = 0,287; SR = -0,248), přičemž lidé s dobrou životní úrovní se většinou hlásí k pravici, zatímco ti, kdo svůj životní standard hodnotí méně příznivě, se spíše řadí do středu škály či nalevo od něj. Zajímavé přitom je, že sociálně či „třídně“ determinovaná politická vyhraněnost je výrazně častějším jevem u lidí s dobrou a zejména pak „velmi dobrou“ životní úrovní, kde je příklon k „pravici“ nebo v menší míře k „pravému středu“ více než dvoutřetinový (68,8 %), zatímco sebezařazení do středu či dokonce na levici je zde výrazně minoritním jevem. Respondenti, kteří svou životní úroveň vnímají jako „ani dobrou, ani špatnou“, jsou na pravolevé škále rozloženi celkem symetricky na obou stranách od středu, i když v porovnání s čísly za celý soubor dotázaných jsou posunutí mírně doleva. Mezi lidmi, kteří hodnotí životní úroveň vlastní domácnosti jako „spíše špatnou“ nebo dokonce „velmi špatnou“, je zřetelný úbytek těch, kdo se hlásí k pravi-

Tabulka 10: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti podle pohlaví a věku (%)

	celkem	Životní úroveň domácnosti				
		velmi dobrá	spíše dobrá	ani dobrá, ani špatná	spíše špatná	velmi špatná
OSD	27,3	47,8	38,7	23,3	13,6	9,2
ČSSD	23,5	16,9	23,4	25,5	21,2	18,5
KSČM	12,2	4,4	7,7	12,1	20,5	27,0
KDU-ČSL	7,4	9,6	5,7	8,3	8,4	5,9
Zelení	7,2	5,1	7,4	7,8	5,7	5,0
Jiné strany	4,3	3,7	4,5	4,1	4,8	2,5
Žádná strana	6,7	5,1	3,4	6,3	12,5	18,5
Neví	11,4	7,4	9,2	12,6	13,3	13,4

Zdroj: data CVVM, leden – duben 2006.

Poznámka: Procenta ve sloupci.

ci, ale neobjevuje se mezi nimi ani zdaleka tak jednoznačný příklon k sebezařazování se na levici, jako tomu bylo u respondentů s dobrou životní úrovní a jejich inklinací k pravici. (viz tabulku 10)

Tabulka 10 ukazuje celkové stranické preference a stranické preference v rámci jednotlivých kategorií subjektivního hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti. Z výsledků je zřejmé, že subjektivní vnímání životní úrovně představuje i v tomto směru velmi významný diferenciativní faktor, i když se to zdaleka netýká všech stran ve stejném měřítku. Vliv životní úrovně je velmi silný v podstatě jen u dvou z nich, a to u ODS a KSČM. Z dat vyplývá, že ODS má zcela dominantní pozici mezi lidmi, kteří hodnotí svoji životní úroveň jako „velmi dobrou“, a je z hlediska deklarované podpory výrazně nejsilnější stranou i mezi dotázanými, kteří životní úroveň své domácnosti vnímají jako „spíše dobrou“. S klesající životní úrovní však podpora ODS rapidně klesá až k hranici necelé desetiny mezi dotázanými, kteří vlastní životní úroveň vidí jako „velmi špatnou“.

Naopak KSČM s jen sporadickou podporou mezi dotázanými deklarujícími dobrou životní úroveň je zřetelně nejsilnější stranou v segmentu respondentů hodnotících svou životní úroveň jako „velmi špatnou“ a prakticky vyrovnanou stranou s vedoucí ČSSD mezi těmi, kdo svou životní úroveň považují za „spíše špatnou“. To v podstatě znamená, že právě KSČM v současnosti zaujímá na českém politickém „trhu“ post levicového subjektu vnímaného jako ochránce sociálně slabší části populace, o který s ní dříve velmi úspěšně soupeřila ČSSD, již však v tomto ohledu nyní s největší pravděpodobností silně handicapuje bezmála osm let trvajícím postavením hlavní vládní

strany. Kromě silící podpory KSČM se s klesající životní úrovní výrazně zvyšuje i podíl nevoličů a v menší míře i podíl nerozhodnutých.

U zbylých stran se vliv subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti na jejich podporu jeví spíše jako slabý nebo dokonce neprůkazný, přičemž postrádá i jednoznačnou orientaci. V případě ČSSD byla podpora rozložena celkem rovnoměrně a jen v krajních skupinách z hlediska hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti nepatrně oslabovala, zatímco v středové kategorii „ani dobrá, ani špatná“ životní úroveň ČSSD dosahovala lehce nadprůměrnou podporu dotázaných, díky čemuž zde těsně předstihla druhou ODS. U KDU-ČSL se jako statisticky významná odchylka ukazuje pouze mírně snížený podíl stoupců mezi respondenty hodnotícími vlastní životní úroveň jako „spíše dobrou“. V případě Zelených se odchylky podpory z hlediska hodnocení životní úrovně pohybovaly pouze v hranicích možné statistické chyby.

Výše uvedené analýzy týkající se subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti, jak je ve svých kontinuálních šetřeních pravidelně sleduje CVVM, ani zdaleka nevyčerpaly všechny možnosti, které tento zajímavý a přitom v rámci výzkumu poměrně lehce dostupný indikátor nabízí. Podařilo se ukázat, že vliv na něj zdaleka nemají jen individuální osobní dispozice a charakteristiky jednotlivce, který je v roli respondenta, ale že důležitou roli v něm hraje zejména to, v jaké domácnosti respondent žije a jakou roli v ní plní on a případně ještě i další její členové. Poslední část textu pak alespoň naznačila relevanci a případnou využitelnost tohoto indikátoru z hlediska analýzy otázek nebo proměnných, v nichž se promítá sociálně ekonomické štěpení.

poznámky

¹ Otázka týkající se subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti respondenta je trvale součástí výzkumů CVVM, respektive jeho předchůdce IVVM od ledna 1995. Před tímto datem se ve výzkumech IVVM tato otázka objevovala rovněž, ovšem pouze nepravidelně a poměrně sporadicky (jednou či dvakrát v průběhu roku). Až do konce roku 2002 se u této otázky používala téměř výhradně čtyřbodová škála odpovídající zahrnující možnosti „velmi dobrá“, „spíše dobrá“, „spíše špatná“ a „velmi špatná“, od roku 2003 používaná pětibodová škála obsahuje kromě uvedených možností i středovou variantu „ani dobrá, ani špatná“.

² Takových podnětů, které krátkodobě na subjektivní hodnocení životní úrovně působí jedním či druhým směrem, je celá řada, přičemž některé jsou jednorázové a jiné se víceméně periodicky opakují. Už téměř tradičním jevem zaznamenávaným v kontinuálních výzkumech veřejného mínění v ČR je např. to, že bezprostředně po uskutečnění voleb do Poslanecké sněmovny dochází ke krátkodobému nárůstu podílu příznivého hodnocení životní úrovně, což pravděpodobně souvisí s tím, že s nástupem nové vlády část veřejnosti, která jinak svoji životní úroveň nehodnotí příznivě, spojuje nějaká pozitivní očekávání, jež pak bezprostředně promítá i do hodnocení aktuální situace. Krátkodobé pozitivní výkyvy v hodnocení životní úrovně mohou vyvolat i některé mimořádně dramatické a silně medializované události, které dokáží načas „zrelativizovat“ a odsunout do pozadí domácí či osobní problémy. Tento efekt byl v minulosti zaznamenán např. v souvislosti s katastrofálními vlnami tsunami v jihovýchodní Asii na vánoce 2004 nebo se začátkem bombardování Jugoslávie na jaře 1999. Ke krátkodobým výkyvům opačným směrem pak často dochází např. v souvislosti s pouhým otevřením diskuse o nějakém návrhu opatření s potenciálním negativním dopadem na životní úroveň, a to bez toho, že by takový návrh byl sám o sobě přijat a bezprostředně realizován. Když např. počátkem roku 1998 začala

Tošovského vláda jednat o výrazném zvýšení cen nájemného, plynu a elektřiny, mělo to na subjektivní hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti paradoxně podstatně větší vliv než pozdější faktická realizace tohoto kroku. Bohužel, k faktorům, jež jsou s to bezprostředně poměrně výrazně ovlivnit samotné subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti, patří i to, jaké jiné otázky v dotazníku, respektive v rozhovoru tazatele a respondenta předcházejí samotný dotaz na životní úroveň respondentovy domácnosti, což představuje u výzkumů omnibusového charakteru s multitematickým záběrem vždy těžko řešitelný metodologický problém.

³ V šetřeních od ledna do dubna 2006 bylo dotazováno celkem 4270 respondentů.

⁴ Otázka: „Považujete životní úroveň své domácnosti za velmi dobrou, za spíše dobrou, ani dobrou, ani špatnou, za spíše špatnou nebo za velmi špatnou?“

⁵ V celém souboru SR = -0,214, v souboru bez studentů SR = 0,326

⁶ Původní počet 15 kategorií byl zredukován sloučením některých méně početně zastoupených na 11. Koeficient kontingence u netransformované proměnné byl jen nepatrně vyšší (CN = 0,440).

⁷ Sociálněekonomický status lze definovat a konstruovat různými způsoby a lze do něj zahrnovat různá hlediska v různých kombinacích, ale obecně můžeme říci, že jde o souhrnný multidimenzionální ukazatel, který je výslednicí působení celé řady dílčích faktorů a skutečností, jež mají vliv na společenské postavení daného jednotlivce nebo skupiny. Mnohé podstatné skutečnosti, které se na utváření celkového statusu významně podílejí, se v běžných výzkumech veřejného mínění obvykle ani nezjišťují a i ve specializovaných výzkumech zaměřených na sociální stratifikaci je jejich zjišťování obtížné, protože se často dotýkají otázek, na něž respondenti odpovídají jen velmi neochotně nebo nepřesně, což platí např. o příjmech nebo majetku.

literatura

- Červenka, J. 2006a. „Veřejné mínění a ekonomická transformace v ČR.“ Pp. 195-210 in Kunštát, D. (ed.), *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Červenka, J. 2006b. „Rodina a životní úroveň v ČR.“ Pp. 267-279 in Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds), *Životní cyklus - sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Červenka, J. 2002. „Životní úroveň z perspektivy veřejného mínění.“ *České veřejné mínění v evropských souvislostech 4/1*: 6-8.
- Červenka, J. 2003a. „Co to je životní úroveň?“ *Socioweb 2*: 3. <http://www.socioweb.cz/index.php3?disp=teorie&shw=113&lst=103>
- Červenka, J. 2003b. „Jak změřit životní úroveň?“ *Socioweb 2*: 3-4. <http://www.socioweb.cz/index.php3?disp=teorie&shw=114&lst=105>
- Červenka, J. 1998. *Jak občané hodnotí vlastní životní úroveň. Tisková zpráva*, 19. 11. 1998. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Holý, D. 1999. *Analýza mzdové disparity mužů a žen na podkladě výběrového šetření mezd zaměstnanců*. Statistika č. 2. Praha: Český statistický úřad.
- Tuček, M. a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Jan Červenka absolvoval obor mezinárodní obchod s vedlejší specializací ekonomická žurnalistika na Vysoké škole ekonomické v Praze, kde v současné době pokračuje v externím doktorském studiu v oboru politikologie. Je odborným pracovníkem Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR. Mezi předměty jeho badatelského zájmu patří problematika životní úrovně, sociálních problémů, ekonomického vývoje a mezinárodních vztahů z perspektivy veřejného mínění. Lze ho kontaktovat na adrese: jan.cervenka@soc.cas.cz

souvislosti

(Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989

Gabriela Šamanová

Úvod

Článek stručně popisuje počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích v poválečné éře a další vývoj v období Pražského jara, které znamenalo oficiální návrat k provádění výzkumu veřejného mínění po vynucené pauze. Informace a fakta jsou vedle samotných závěrečných zpráv z výzkumů čerpány z publikací Čenka Adamece [Adamec 1996] a Josefa Bečváře [Bečvář 1996], kteří v institucích pro výzkum veřejného mínění v popisovaných etapách pracovali.¹

Termín „demokratická období“ neodkazuje ke společensko politickému uspořádání v popisovaných etapách, ale ke konkrétním podmínkám provádění výzkumu veřejného mínění. V obou případech měli výzkumníci působící ve formálních institucích pro výzkum veřejného mínění větší, svobodnější prostor pro svou práci, než by se dalo, vzhledem ke složení vládnoucí garnitury a jejím otevřeným či skrývaným politickým cílům, očekávat.

1946 – 1948²

První oficiální instituce zabývající se výzkumem veřejného mínění v českém prostředí byla založena roku 1946 při ministerstvu informací. Československý³ ústav pro výzkum veřejného mínění (Čs. ÚVVM) měl statut „samostatné práv-

nické osoby se způsobilostí nabývat práv a zavazovat se“. „Po správní stránce byl podřízen dozoru ministerstva informací.“ [Adamec 1996: 24-25] Inspirací pro zřízení takové instituce bylo především britské prostředí, kde již v letech 1936-37 byly položeny základy moderního empirického zkoumání společnosti založením organizace Mass Observation a později vybudováním Britského ústavu pro výzkum veřejného mínění. Mezi vzory patřila v neposlední řadě práce Američana G. Gallupa, který v roce 1936 provedl reprezentativní výběrové šetření a správně předpověděl vítěze prezidentských voleb Franklina D. Roosevelta.

V myšlence začít systematicky zkoumat veřejné mínění v Československu byl v té době viděn symbol demokracie a protiklad nacistického šilenství. [Adamec 1996: 21]. Ústav si kladl za cíl splňovat požadavky vysoké úrovně vědecké práce, být pracovištěm výzkumným, ne pouhou sběrnou dat. Důraz byl kladen na ideologickou nezávislost, a tudíž na vyvarování se možnosti politického působení na činnost ústavu. Britský ústav pro výzkum veřejného mínění a obecně západní instituce tohoto typu byly pro české výzkumníky vzorem i po stránce metodologické. Údaje od obyvatelstva byly získávány tzv. osobním rozhovorem, což podmiňovalo nutnost vybudovat rozsáhlou síť externích spolupracovníků – tazatelů. Pravidla pro přijímání tazatelů byla velice podobná současným metodám konstrukce tazatelské sítě. Předpoklad, že tazatel třeba

i podvědomě oslovuje určitý jemu nějakým způsobem blízký okruh respondentů, vede k tomu, aby tazatelská síť byla co nejvíce reprezentativní podle základních sociodemografických znaků pro cílovou populaci, v tomto případě pro Českou republiku. Inzeráty na nábor spolupracovníků byly uveřejněny v denících všech (čtyř) politických stran tak, aby mezi tazateli byly zastoupeny všechny hlavní ideologické proudy té doby. Dalším kritériem sestavování tazatelské sítě bylo odpovídající rozložení podle pohlaví, sociálních skupin, regionu a velikosti skupiny obce podle počtu obyvatelstva. Opomenuta nebyla ani kontrola práce tazatelů, která spočívala mimo jiné v pečlivém hodnocení jednotlivých dotazníků. Hlavním nástrojem kontroly práce tazatelů byla metoda běžně užívaná i dnes – tazatelé mají za úkol zjistit od respondentů kontakty, aby mohli být opětovně dotázáni, zda u nich tazatel byl a jak probíhal rozhovor. Vědomí, že kvalitní tazatelská síť je zásadní podmínkou pro získání validních údajů, vedlo k systematické práci s tazatelskou sítí. Pro tazatele byla pořádána školení, byl vydáván časopis, rozvinuta individuální komunikace, probíhalo kontinuální doplňování nových pracovníků apod.

Také při určení metody sběru dat se tehdejší pracovníci setkávali s podobnými problémy jako dnes. Pro sociologický výzkum je obecně nejvhodnější metodou tzv. náhodný či pravděpodobnostní výběr jednotek. Ten je však v praxi velmi špatně uskutečnitelný (v ideálním případě by k dispozici musel být seznam všech občanů, z něj by pak např. losem byli zařazováni respondenti do výběrového souboru). Kompletní opora pro náhodný výběr (seznam všech občanů ČR s adresami bydliště) není běžně k dispozici ani pro současná sociologická šetření.⁴ Metody, jak uskutečnit náhodný výběr jinými postupy, existují, jsou (a byly) však finančně i technicky velice náročné. Pro provádění výzkumů tak byl v roce 1946 zvolen tzv. kvótní výběr. Kvótami používanými v té době byly: region (11 oblastí), velikostní skupina obce (podle počtu obyvatelstva), věk, sociální rozvrstvení (třídy), pohlaví. V současnosti jsou kvótní znaky v naprosté většině případů stejné s jednou výjimkou. Sociální rozvrstvení bylo nahrazeno kvótou vzdělání.

U většiny sociologických výzkumů není možné přesnost výsledků ověřovat jinak než provedením dalších nezávislých výzkumů na dané téma. Výzkumníci tak často nemají zpětnou vazbu a možnost ověření správnosti použitých postupů. Slušné metodologické i technické zázemí výzkumů prováděných Čs. ÚVVM sice mohlo napovídat, že tyto průzkumy vystihují poměrně přesně obraz vybraných zkoumaných jevů v tehdejší společnosti, avšak prvním skutečně verifikačním výzkumem byl pro Československý ústav pro výzkum veřejného mínění odhad výsledků voleb do národního shromáždění, které se konaly 26. května 1946. Počátkem května a poté v polovině měsíce byly provedeny dva výzkumy vždy přibližně na tisíce dotázaných. Již první výzkum určil správně pořadí politických stran, druhý výzkum pak určil volební výsledek téměř přesně pouze s minimálními odchylkami od skutečnosti. Zajímavostí je, že výsledky průzkumu byly publikovány až po volbách, mimo jiné proto, že existovala obava, že „zveřejnění by mohlo být považováno ve veřejnosti za součást komunistické propagandy, neboť KSČ se jevila při obou průzkumech jako nejsilnější“. [Adamec 1996: 37]

Činnost Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění byla oficiálně ukončena v roce 1950, avšak již v únoru 1948 důsledkem definitivního zániku demokratického státu

byly v ústavu provedeny personální změny a zavedena další restriktivní opatření. Výsledky dalšího předvolebního výzkumu z roku 1948 nebyly po zásahu komunistických stranických představitelů již nikdy pracovníky ústavu zpracovány a přesně nejsou známy dodnes (dotazníky byly zabaveny a existuje obava, že byly zničeny). V posledních dvou letech existence Čs. ÚVVM byla témata výzkumů zaměřena nepoliticky, a to především na průzkum trhu nebo na ideologicky „neškodná“ témata jako „názory na délku ženské sukně, znalost zeměpisu, sběr odpadků, nošení brýlí, nákupní úmysly, obdělávání zemědělské půdy“. [Adamec 1996: 86]

1967 – 1969⁵

Jak je již zmíněno v úvodu článku, také v souvislosti s druhým obdobím, kdy v Československu fungovala instituce provádějící výzkum veřejného mínění, je užití souslovi „demokratické období“ do jisté míry přehnané. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV vznikl v době, kdy sice již postupně docházelo k uvolňování „tuhé stranické a státní disciplíny“ [Bečvář 1996: 9], s demokracií však režim v tehdejší Československu neměl zatím nic společného. Založení ústavu bylo předsednictvem ÚV KSČ schváleno v roce 1965. Pracoviště bylo jako samostatné oddělení včleněno do Československé akademie věd. Bečvář píše, že z usnesení předsednictva nejvyššího stranického orgánu vyplývá „požadavek, aby výzkum veřejného mínění nepřerostl straně přes hlavu“. Přesto během přípravné fáze navazoval ústav kontakty s odborníky ze západních zemí, na návštěvu přijela E. Noell-Neumannová, s Američanem H. Cantrilem byla pak rozvinuta konkrétní spolupráce na mezinárodním výzkumu „Tužby a obavy“. Bečvář uvádí, že „hlavní snahou výzkumného týmu bylo, aby se výsledky průzkumů dostaly necenzurovaně široké veřejnosti, což umožňovaly tiskové konference...“. Akcentována byla také spolupráce s novináři, aby výsledky průzkumů nebyly publikovány nesprávným způsobem kvůli neznalosti problematiky výzkumů veřejného mínění.

Po metodologické stránce navázal ÚVVM ČSAV na vysokou úroveň svého předchůdce ze čtyřicátých let. Dotazování bylo rozšířeno i na Slovensko, a to ve slovenském i maďarském jazyce. Velký důraz byl opět kladen na práci s tazatelskou sítí, na kontrolu práce tazatelů, prováděny byly metodologické pokusy jako pokládání otázek v různém znění a následné porovnávání odlišností ve výsledcích. Jako nejvhodnější metoda pro sběr dat byl opět vybrán kvótní výběr při zachování stejných kvót, tedy pohlaví, věku, sociální skupiny, regionu a velikosti obce podle počtu obyvatel.

První cvičný výzkum byl uskutečněn v roce 1967 na téma otylost. Na přelomu let 1967 a 1968 již proběhl výzkum s politickým zaměřením. Součástí tohoto výzkumu byla například otázka zjišťující názory na novou soustavu řízení společnosti. Politická témata pak byla součástí kontinuálních výzkumů až do srpna 1968. Respondenti se mimo jiné vyjadřovali k otázkám, kdo by měl být prezidentem, zda probíhající změny povedou k posílení či oslabení socialismu nebo demokracie, co soudí o závěrech lednového zasedání ÚV KSČ apod. V období května až srpna pak byly pokládány např. otázky týkající se názorů na vedoucí úlohu KSČ, na míru svobody projevu, na schopnost KSČ zajistit rozvoj socialismu a demokracie, dotazní také vybírali stranu nebo organizaci, jejíž program je jim

nejbližší apod. Možnost zařazování zmiňovaných politických témat do výzkumu veřejného mínění signalizovala, že ve společenském uspořádání dochází k převratným změnám. Témata byla v tomto období vybírána a publikována svobodně, což bylo do té doby nepředstavitelné. Uvolňování celkové atmosféry ve společnosti a víru ve změnu politického režimu potvrzovala vedle svobodného provádění průzkumů veřejného mínění také ochota oslovovaných občanů na otázky otevřeně odpovídat.

Události, které odstartovala sovětská okupace v srpnu 1968, znamenaly pro svobodnou volbu témat výzkumu veřejného mínění zásadní zlom. „V prvních posrpnových měsících a nejméně ještě do konce roku 1969 bylo možné ve výzkumu veřejného mínění pokračovat prakticky bez vnějších zábran. Postupně však oba základní předpoklady validních výzkumů veřejného mínění – otevřenost občanů při vyjadřování názorů a publikace výzkumů – braly již podruhé v naší zemi za své.“ [Bečvář 1996: 128] ÚVVM ČSAV byl definitivně zrušen v roce 1972. Podobně jako u Čs. ÚVVM v letech 1948 – 50, také v posledních třech letech existence druhého ústavu byl výzkum zaměřen „na témata sice užitečná, ale neutrální, politicky nenapadnutelná.“ [Bečvář 1996: 70]

Zrušení ÚVVM ČSAV neznamenalo ukončení výzkumu veřejného mínění v Československu obecně, znamenalo však ukončení provádění těchto výzkumů podle demokratických principů. Ústav byl v roce 1972 pod novým názvem Kabinet pro výzkum veřejného mínění převeden pod Federální statistický úřad, kde pokračoval (po další změně názvu v roce 1978) v činnosti až do roku 1989. Kabinet (od roku 1978 znovu ústav) byl po celou dobu svého působení plně podřízen dohledu komunistické strany, schvalovány „shora“ byly náměty pro výzkum, výsledky byly poskytovány stranickým představitelům a před veřejností často utajovány nebo publikovány pouze částečně. Od roku 1989 je pak psána třetí současná kapitola

demokratického provádění výzkumu veřejného mínění v České republice, která však již není tématem tohoto příspěvku.

Závěr

Při pohledu na historii výzkumu veřejného mínění před rokem 1989 na území dnešní České republiky můžeme identifikovat dvě krátká období, kdy výzkum probíhal svobodně, bez ideologické kontroly, pouze v režii odborných pracovníků. Prvním obdobím jsou poválečná léta před nástupem komunistického režimu v únoru 1948. Druhým pak období tzv. Pražského jara, kdy vývoj politické situace umožnil navázat na poválečnou tradici výzkumu veřejného mínění jako součásti demokratické společnosti. Vpád spojeneckých vojsk a následné znovuužití moci v rukou komunistické strany další demokratické zjišťování smýšlení české veřejnosti znemožnilo.

Obě instituce, které alespoň po určitou dobu demokraticky zjišťovaly názory české veřejnosti, vynikaly vysokou odbornou úrovní metodologického zázemí. Výzkumníci navazovali kontakty s kolegy z podobně zaměřených institucí v zahraničí, absolvovali zahraniční stáže, čerpali informace z odborné literatury, aktivně se účastnili mezinárodních konferencí, publikovali odborné statě apod. Metody používané pro sběr dat i pro konstrukci a kontrolu tazatelské sítě byly v té době na špičkové úrovni a s pouze malými změnami jsou aplikovány i dnes. Dochované závěrečné zprávy z období Pražského jara jsou cennými historickými materiály zachycujícími veřejné mínění v období zásadních společenských změn. Zpracovávána byla však oběma institucemi i témata nepolitická, vždy s odborným uchopením tématu, často ve spolupráci s institucemi zabývajícími se danou problematikou. V závěrečných zprávách tak lze nalézt podklady pro relevantní srovnání některých výzkumů (např. názory na trest smrti v ČR) s názory v současné společnosti⁶.

poznámky

- ¹ Čeněk Adamec pracoval v Československém ústavu pro výzkum veřejného mínění při ministerstvu informací i v Ústavu pro výzkum veřejného mínění Československé akademie věd. Josef Bečvář pracoval v Ústavu pro výzkum veřejného mínění Československé akademie věd.
- ² První část článku (1946 – 1948) čerpá z publikace Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích [Adamec, 1996].
- ³ Činnost ústavu byla omezena na české země. Na Slovensku byla obdobná instituce zřízena v Bratislavě. Bližší spolupráce mezi oběma ústavy však nebyla v období 1946 – 1948 navázána.

- ⁴ S výjimkou těch, která pořádá Český statistický úřad.
- ⁵ Druhá část článku (1967 – 1969) čerpá z publikace Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967 - 1972 [Bečvář, 1996].
- ⁶ Závěrečné zprávy z výzkumu veřejného mínění z let 1967 – 1990 jsou k dispozici v knihovně Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v Národní knihovně České republiky a v knihovně Akademie věd České republiky. Zprávy z pozdějších let jsou uloženy v archivu Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR.

literatura

- Adamec, Č. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Bečvář, J. 1996. *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967 - 1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

- Závěrečné zprávy z výzkumů veřejného mínění 1967 – 1990*.
Archivní materiály CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Gabriela Šamanová v roce 1997 dokončila bakalářské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v roce 2002 magisterské studium demografie na Přírodovědecké fakultě UK, kde v současné době studuje stejný obor v doktorském programu. Od roku 2001 pracuje v oddělení Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR. Její výzkumný zájem se soustřeďuje na demografické procesy, dále se věnuje obrazu médií ve veřejném mínění.

Lze ji kontaktovat na adrese: gabriela.samanova@soc.cas.cz

“Myslíte si, že v současné době je svobody projevu málo?” Veřejnost a její mínění v roce 1968

Markéta Škodová

V přednášce *Evropa jako komunikační prostor* rozvinul sociolog médií Jaroslav Šonka [2006] myšlenku o veřejnosti coby živém organismu, „rezonanční desce polis“. Vzhledem k tomu, že v moderní společnosti bývá taková rezonance nutně větší zprostředkovaná, již z etymologie slova médium (z lat. prostředek; prostředí; to, co zprostředkovává děj – pozn. aut.) je jasné, jaké instituce toto zprostředkování obstarávají.¹

Pokud nějakou událost média nezaznamenají, a nedojde tedy k rezonanci, ve veřejnosti může často vzniknout dojem, že se „nic nestalo“. Na začátku každé úspěšné rezonance, „ozvučení“, stojí důležité jevy, společenským vědcům známé a jimi popisované od druhé poloviny minulého století. Nabízejí se například koncepty „agenda setting“ (model procesu nastolování témat ve veřejném prostoru, jež probíhá současně v interakci tří agend – veřejné, politické a mediální) a „gate keeping“ (gatekeepery, „strážce bran“, rozhodující o výběru témat a událostí, které budou zpracovány na mediální obsahy, popsal jako první v roce 1950 sociolog David Manning White ve studii o editorech regionálních listů v USA).

V této souvislosti upozornil Šonka na existenci menších skupin, než je jedna společná „polis“, menšin, jež se do veřejného prostoru neprosazují snadno a které často selektivní působení médií a reakce veřejnosti vnímají jako nespravedlivé. Na hranicích mezi jednotlivými dílčími veřejnostmi dochází v důsledku neinformovanosti ke vzniku předsudků a konfliktů, čehož využívají populistické a izolacionistické politické směry, které se tyto hranice snaží ještě posílit (mezi „nejtvrdší“ prostředky takového posilování patří omezování svobody projevu, tedy např. i cenzura).

Pojem veřejnost, jež v odborné literatuře běžně vychází z řady koncepcí pohybujících se mezi oblastí, která akcentuje analýzu identity, a komunikačně-teoretickými přístupy, pro něž je rozhodující četnost či frekvence skupinové komunikace², je pak pojmem procesualním. Procesualitu chápe Šonka tak, že neoddělitelnou součástí pojmu „veřejnost“ jsou nejen skupina či v ní zahrnutá individua, nýbrž i jejich vzájemné interakce a změny postojů. Důležitým aspektem pojmu je pro něj „svoboda interakcí“. A zde vybízí k zamyšlení nad tím, jak může fungování komplexu veřejnosti ovlivnit nesvoboda. Neupřímnost a zkorumpovanost veřejnosti jsou omezení, která na totalitou ovlivněné komunikaci snadno objevíme, říká a na závěr klade diskusní otázku, zda existuje (či u nás vlastně existovala) totalitní veřejnost jako protiklad veřejnosti demokratické.

Při hledání odpovědi nám může významně pomoci ohlednutí se do vlastní minulosti. Jako ideální se přitom jeví konec 60. let v socialistickém Československu. Tzv. „obrodňý proces“ tehdy probíhal napříč celou společností; v institucionální podobě se projevil i ve fungování masových médií a také v znovukonstituování české a slovenské sociologie – k historii samostatného Sociologického ústavu ČSAV srov. např. blok textů ke 40. výročí založení této instituce, publikovaný letos

v *Sociologickém časopisu* [Dokumenty 2006]. Výzkum veřejného mínění prováděný v té době na půdě akademie Ústavem pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) přibližuje v předcházející stati Gabriela Šamanová [2006], s jeho podrobnými výsledky se lze seznámit v kopiích závěrečných zpráv [za dané období jsou to *Archivní materiály 1967-1969*].

Zcela svobodnou nebo, chceme-li, demokratickou se však tehdejší společnost, potažmo veřejnost, navzdory probíhající změnám nestala. Přesto však můžeme na příkladu tehdejších empirických výzkumů i současných sociologických i historických prací konstatovat a v textu dále ukázat, že totalitní a demokratická veřejnost nemusí na rozdíl od politických systémů samotných nutně vykazovat naprosto rozdílné rysy.

Podíváme-li se na výsledky některých šetření veřejného mínění konce 60. let, zjistíme, že otázku po kontrastu veřejnosti tzv. demokratické a tzv. totalitní problematizuje například výzkum „Postoje občanů k politice“ z května 1968.³ Z jeho výsledků totiž vyplývá, že postoje a hodnoty respondentů (reprezentativního vzorku populace tehdejšího socialistického Československa) byly v podstatě shodné s postoji a hodnotami občanů demokratických evropských zemí. Analýza, kterou na sklonku 90. let provedli L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář a P. Rakušanová na nalezené části datového souboru, ukázala, že československá společnost byla v roce 1968 demokraticky stejně vyspělá jako v období první republiky. „Odpovědi, které občané uváděli, byly jednoznačně vyjádřením pro tradiční parlamentní demokracii. ... Výzkum identifikuje normální rozdělení na demokraty a nedemokraty, které v demokratických zemích obvykle s určitými odchylkami vůči celkově převládající demokratické orientaci probíhá napříč celou společenskou strukturou.“ [Brokl et al. 1998: 59]

Veřejné mínění se jako projev postojů a nálad veřejnosti formuje vzájemným kontaktem a interakcí jednotlivců, především jeho prostřednictvím (a převážně za pomoci masových médií) se stát potkává s veřejností a právě „veřejné mínění bylo v Československu koncem 60. let činitelem, s nímž musela praktická politika počítat.“ [Pecka, Belda, Hoppe 1998: 8-9]. Postoj každého režimu k veřejnému mínění určuje míru jeho demokratičnosti, což v případě komunistického, totalitního režimu dokonale ilustruje vzpomínka Jiřiny Šiklové z období normalizace. „Otázky o politických postojích či veřejném mínění v té době. K těmto otázkám mělo tehdejší decizní centrum, tj. politické byro ÚV KSČ a aparát této strany, ambivalentní vztah. Na jedné straně socialistické státy, dle své hlášané ideologie, uskutečňovaly opatření, která byla determinována zákonitostmi vývoje společnosti, která ‚musela‘ dospět přes období diktatury proletariátu a socialistický řád až k beztržní společnosti, ve které stát odumře ke komunismu. Proto teoreticky nepotřebovaly znát názory občanů. Současně však toto komunistické decizní centrum samo sebe prohlašovalo za vládu lidu, a proto by mělo znát postoje a názor občanů,

aby je mohla snadněji ovlivňovat. Paralelně s tímto očekáváním ale zde byla i obava decizního centra, že bude-li veřejné mínění lidu v rozporu s opatřeními, mohlo by těchto poznatků o veřejném mínění, tedy o „vůli lidu“, být použito i proti němu samému. Výsledkem tohoto rozporu byl požadavek, aby zjištěné výsledky o veřejném mínění především znali jen „oni sami“, aby výsledky mohli předem kontrolovat, případně upravit tak, aby odpovídaly linii KSČ a nemohly „nahrát“ třídnímu nepříteli.“ [Šiklová 2004: 674] Obavy mocenských struktur pramenily právě ze zkušeností s relativně svobodným výzkumem veřejného mínění i publikováním některých jeho dílčích výsledků v roce 1968.

Jak upozorňuje Jiří Musil [2004], byla česká společnost po celou dobu existence socialismu rozdělena na poměrně různorodé subpopulace lišící se kromě jiného svými postoji k panujícímu režimu. Tyto postoje sahaly od kategorického ideového odmítání marxistického socialismu, přes četné formy kompromisních a adaptivních postojů až k různým stupňům oddanosti vůči ideologii i politice Komunistické strany Československa. V 60. letech pak rozčarování a vystřízlivění z utopické vize socialismu postihly jen tu část společnosti, která po roce 1945 přijala marxismus jako politickou filozofii, jež by měla s konečnou platností vyřešit základní problémy moderních industriálních společností. „Ti, kdo zůstali kritičtí vůči marxismu a odmítali jeho politickou aplikaci, žádnou takovou deziluzi nemohli trpět. Mohli mít pouze pocit smutné satisfakce a pocit, že viděli svět realističtěji...“

Větší část českého obyvatelstva patřila, podle mého soudu, po celou dobu existence komunistického režimu k lidem, kteří buď tento režim vnitřně odmítali nebo k němu měli značný odstup, ale byli nuceni – chtěli-li žít v Československu – mít s ním nějaký *modus vivendi*. Variant těchto forem soužití s režimem, forem kompromisů, bylo poměrně mnoho. A navíc vzájemný kvantitativní poměr těchto variant soužití se měnil se stárnutím režimu. Pluralita postojů se týkala samozřejmě v zakryté podobě i členů sociologické obce nebo obecněji těch, kdo se věnovali společenským vědám.“ [ibid.: 577-578]

Novou vlnu reformního hnutí zdola, jehož se zúčastňovali komunisté i občansky orientovaní nekomunisté v Československu v období 1962-1965, i renesanci sociologie s vyvrcholením v letech 1967 a 1968 umožnily podle Pavla Machonina [2006] oslabený tlak ze sovětské strany a závažné ekonomické nezdary z počátku šedesátých let. „Toto hnutí bylo podporováno i částí státního a hospodářského aparátu, většinou veřejných odborných institucí i částí členstva, ba i některých složek aparátu komunistické strany. Spolu s pokusy o ekonomické reformy, snahami o technický pokrok, s mimořádným rozmachem umělecké tvorby a jinými podobnými změnami započaly analogické procesy i ve významných společenskovedních oborech: historiografii, filozofii, politické ekonomii, vědě o státu a právu, psychologii atd.“ [ibid.: 180-181]

Z pohledu historika Milana Drápaly [1996: 176] bylo postupné uvolňování společenského klimatu procesem prohlubující se reflexe a sebereflexe „historických omylů“ těch intelektuálů, kteří se v mládí upsali víře ve spasitelské poslání stalinského komunismu.

Při změnách sociálních a historických okolností hrají ve veřejné sféře jednu z dominantních rolí masová média, jejichž

účinky na příjemce nabývají v takových dějinných situacích na síle [Carey 1989]. Proto není vůbec překvapivé, že jako důležitý rys, v podstatě „výzvu k demokratizaci“, uvádí Jiří Musil velký zájem tisku, rozhlasu i televize o sociologii ve druhé polovině 60. let. Nebyla to jen víra decizní sféry, že aplikování strukturálně funkcionalistických konceptů může spolu s modelováním sociálních procesů pomoci zlepšit ekonomické a sociální plánování. Byla to především naděje vkládaná médii a širokou veřejností „do humanizující role sociologie, spočívající mimo jiné v důrazu na participaci širokých vrstev na „socialistickém řízení společnosti.“ [Musil 2004: 586]

Nejenže se tedy zejména výzkum veřejného mínění soustředil v roce 1968 na obrodný proces [Vacek 1997: 52n.], ale po únoru 1968, kdy v podstatě přestala fungovat předběžná cenzura⁴, náhle svobodná média umožnila, aby se „veřejné mínění jejich prostřednictvím stalo skutečně veřejným, a zasáhlo tak do celospolečenského pohybu“ [Pecka, Belda, Hoppe 1998: 8] a aby „pořady rozhlasu, televize a články v novinách pobuřovaly funkcionáře, kteří byli osudově spjati s mocenským aparátem a poprvé pocítili tlak veřejného mínění přímo na své kůži.“ [Havlíček 1998: 11]

Tak se i čtenáři Rudého práva⁵, vycházejícího s podtitulem *Orgán ústředního výboru Komunistické strany Československa*, mohli 4. května 1968 v článku nazvaném *Veřejné mínění a obrodný proces* mimo jiné dozvědět, že „Dr. J. Zapletalová, ředitelka Ústavu pro výzkum veřejného mínění při ČSAV, a její spolupracovníci informovali v pátek o výsledcích dalšího aktuálního orientačního výzkumu zaměřeného k současnému politickému vývoji v ČSSR.

Dvě třetiny z dotázaných 1476 občanů považují nynější obrodný proces za trvalou změnu. Zhruba pětina odpověděla, že neví, zda jde o změny trvalé, nebo jen dočasné. Těch, kdož mu přikládají přechodný význam, je pouze sedmina. Velká většina (75 % v českých krajích a 77 % na Slovensku) též očekává, že současné dění přispěje k posílení socialismu. Obavy o jeho oslabení vyslovilo jen 7 % dotazovaných v Čechách a na Moravě a 5 % na Slovensku. Bez názoru tudíž bylo v celém státě jen 18 % dotazovaných. Ještě výraznější jsou kladné odpovědi na posílení demokracie: 88 % ano, 1 % ne a 11 % neví.“ [„Veřejné mínění...“]

Jedním z pravidelně se opakujících témat výzkumu veřejného mínění, prováděného ÚVVM, byla v průběhu roku 1968 i problematika médií. Výzkumníky zajímalo, zda se občané cítí být dostatečně informováni, co si myslí o svobodě projevu i zrušení cenzury, jak hodnotí práci žurnalistů i nakolik sdělovací prostředkům důvěřují. Z výsledků šetření vyplývá, že veřejnost socialistického Československa sledovala práci sdělovacích prostředků pozorně a byla přesvědčena, že tlumočí její názory [Bečvář b.d., b.m.: 36].

Například v březnovém výzkumu zvolily dvě třetiny respondentů na otázku „Myslíte si, že v současné době je svobody projevu málo, dostatek nebo až příliš?“ odpověď „dostatek“ (14 procent oslovených uvedlo odpověď „málo“, 23 procent dotázaných „až příliš“) a v polovině července, tedy po přijetí zákona o zrušení cenzury, se s tímto zákonem ztotožnilo 86 procent respondentů⁶. Při výzkumu veřejného mínění Pražanů provedeného ve dnech 25.-26. srpna 1968 nesouhlasilo s požadavkem Sovětského svazu na obnovení cenzury 93 %

ze 498 oslovených, pouhá 3 % se s tímto požadavkem naopak ztotožnila.

V březnu také tři čtvrtiny dotazovaných potvrdily, že sledují veřejné (i rozhlasem a televizí přenášené) diskuse o vnitropolitických problémech a dalších 23 % oslovených uvedlo, že je sledují alespoň částečně. Téměř devět desetin občanů (85 %) zvolilo kladnou odpověď na otázku „... zda dnes noviny, rozhlas a televize více než dříve hovoří také za Vás?“ (8 % odpovědí „ne“, 5 % dotázaných „nevědělo“ a zbývající 2 % tvořily jiné odpovědi).

Co se týče práce samotných novinářů, v celopopulačním výzkumu ÚVVM v září 1968 se československá veřejnost vyslovila k otázce „Jak hodnotíte činnost žurnalistů, kteří po celou dobu složité situace vysílali a vydávali své zprávy?“ jednoznačně – celých 95 % respondentů hodnotilo činnost novinářů s uznáním (77 % odpovědí „velmi kladně“, 17 % „kladně“, 5 % „ani tak, ani onak“, 1 % „záporně a 0 % „velmi záporně“).

Součástí novoročního šetření, které probíhalo ve dnech 29. 12. 1968 – 5. 1. 1969, tedy již v době okupace, pak byla

i otázka „Můžete nám říci, kdy v posledních letech noviny, rozhlas a televize (bez nichž by si nebylo možné moderní dobu představit) nejvíce hovořily také za Vás, tlumočily Vaše názory?“ Tři čtvrtiny respondentů (84 %) jmenovaly „polednovou éru“, z čehož je zřejmé, že valná část československé veřejnosti se plně identifikovala s obdobím *Pražského jara*, jež dodalo od druhé poloviny let šedesátých postupně se rozšiřujícímu a uvolňujícímu veřejnému prostoru nádech svobody a příslib demokracie.

Ačkoli tedy nemáme za to, že lze stavět do jednoznačného protikladu veřejnost demokratickou a totalitní, v souladu s habermasovským pojetím veřejné sféry se ztotožňujeme s tvrzením, že pro utváření veřejného prostoru je klíčová Šonkou zmíněná „svoboda interakcí“. Právě míra svobody v této oblasti sociálního života, kde zpravidla prostřednictvím masových médií dochází k výměně informací, postojů, názorů a pohledů na veřejný zájem, pak významně přispívá k identifikaci totalitního či demokratického uspořádání té které společnosti.

poznámky

¹ Od doby, kdy začínáme hovořit o médiích „masových“, tedy přibližně od 2. poloviny 19. století, jsou právě média klíčovým zprostředkovatelem informací o dění ve společnosti mezi jednotlivými jejími složkami. Popis mechanismů, jejichž pomocí média realitu uchopují a předávají dál, „reprezentují“ ji, se v sociologii liší dle zvolené perspektivy. Pro teoretické i empirické uchopování „reprezentace reality“ masovými médii v zásadě existují tři základní paradigmat: reflexivní, konstrukcionistické a intencionální [více viz např. Reifová a kol. 2004: 211-213].

² Základní vymezení pojmu veřejnost lze shrnout do následující „trojčlenky“: 1. Veřejnost jako prostor pro jednání, které má být veřejné, tj. týkat se všech a být všem na očích. 2. Užití pojmu ve smyslu „dát na veřejnost“, tj. „zveřejnit“. Publicita je chápána jako předpoklad průhlednosti konkrétních, zejména politických, jednání nebo rozhodování. 3. Veřejnost jako agregát jedinců vytvářejících publikum, spojené dohromady společným zájmem nebo diskusním tématem [Šubrt 2006; k pojmům veřejnost a veřejná sféra viz např. také Škodová 2006].

³ Výzkum provedl Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV na vzorku 3600 respondentů v květnu roku 1968 pro „Mezioborový výzkumný tým ‘Rozvoj demokracie a politického systému socialistické společnosti’ Ústavu státu a práva Československé akademie věd“. Měl identifikovat 1. politickou orientaci populace, definovanou jako kontinuum s póly orientace demokratická a nedemokratická a 2. politickou angažovanost či aktivitu populace. V roce 1998 byla nalezena třetina dat – ostatní se po okupaci Československa v roce 1968 ztratila. Provedená analýza [Brokl et al. 1998] ukázala jediný štěpící rozpor, a to mezi Čechy a Slováky. Většina tehdejší populace (a to např. včetně funkcionářů a členů KSČ) se přiřadila ke stoupencům hodnot evropské parlamentní demokracie.

⁴ Zrušení předběžné cenzury usnesením předsednictva ÚV KSČ ze dne 4. března 1968 je soudobými historiky hodnoceno jako nejvýznamnější systémová změna tohoto období, neboť komunistická strana si prakticky přestala nárokovat vliv na obsah médií a jimi šířených informací, a média se tak z mocenského nástroje proměnila v kritiky moci [Hoppe 2004: 11]. V socialistickém pojetí objektivnosti byla cenzura legálním nástrojem kontroly sdělovacích prostředků ve smyslu: „pravda je jen jedna, objektivní pravda třídního vidění světa. V marxisticko-leninském pojetí tedy cenzura zajišťovala omezení rozporu mezi zkušeností a obecnou tezí ideologie.“ [Reifová a kol. 2004: 27] Dohled nad tím, aby tisk, rozhlas a televize šířily jedinou, správnou a „objektivní pravdu“, měla v Československu ve druhé polovině 60. let 20. století Ústřední publikační správa. V červnu roku 1968 sice Národní shromáždění přijalo zákon, který cenzuru označil za nepřipustnou, ale již těsně po okupaci, 30. srpna 1968, byla cenzura obnovena zřízením Úřadu pro tisk a informace, jehož úkolem bylo usměrňovat a kontrolovat činnost masových médií [kol. aut. 2003: 82]. Už po znovuzavedení cenzury začaly napříč všemi redakcemi probíhat nechvalně známé „čistky“. „Podstatu této normalizační politiky prosazoval Husák již před dubnem 1969. Její odpůrce chtěl zlikvidovat, „vyházením“ několika stovek lidí ze stranických a veřejných funkcí, kritice a „jitření“ veřejnosti měla zabránit cenzura spolu s ovládnutím sdělovacích prostředků.“ [Maňák 1997: 17]

⁵ V roce 1968 vycházela česká mutace Rudého práva v nákladu 1 020 000 výtisků (průměrný jednorázový náklad). [Vývoj nákladů...]

⁶ Znění otázky: „V minulých dnech schválilo NS zákon o zrušení cenzury. Považujete tento zákon za správný?“. Odpovědi: „správný“ 86 % (z toho v Čechách 91 %, na Slovensku 74 %), „nesprávný“ 5 % (z toho v Čechách 3 %, na Slovensku 8 %).

prameny a literatura

Archivní materiály 1967-1969. Kopie závěrečných zpráv z výzkumů veřejného mínění provedených v letech 1967-1969 Ústavem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu ČSAV. Praha: Sociologický ústav ČSAV.

Bečvář, Josef b.d., b.m. *Přehled výsledků závažných šetření veřejného mínění v Československu v letech 1968-1969.*

Brokl, Lubomír et al. 1998. *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968.* Pracovní texty/Working Papers 99:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Carey, James W. 1989. *Communication as Culture.* Boston: Unwin Hyman.

- Dokumenty 2006. Blok textů věnovaný 40. výročí založení Sociologického ústavu AV ČR. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 42 (1): 175-201.
- Drápala, Milan 1996. „Iluze jako osud. K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala.“ *Soudobé dějiny* 2-3: 175-218.
- Havlíček, Dušan 1998. *Jaro na krku. Zázitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968*. Praha: ÚSD AV ČR.
- Hoppe, Jiří 2004. *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Praha, Brno: ÚSD AV ČR, Doplněk.
- kolektiv autorů 2003. *Dějiny českých médií v datech. Rozhlas – Televize – Mediální právo*. Praha: Karolinum.
- Maňák, Jiří 1997. *Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970*. Sešity ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 28. Praha: ÚSD AV ČR.
- Machonin, Pavel 2006. „Několik pamětnických poznámek k výročí založení Sociologického ústavu a obnově sociologie v šedesátých letech 20. století.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (1): 179-182.
- Musil, Jiří 2004. „Poznámky o české sociologii za komunistického režimu.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 573-595.
- Pecka, Jindřich, Belda, Josef, Hoppe, Jiří 1998. *Občanská společnost 1967-1970. Sociální organismy a hnutí Pražského jara 1967-1970*. Praha, Brno: ÚSD AV ČR, Doplněk.
- Reifová, Irena a kol. 2004. *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál.
- Šamanová, Gabriela 2006. „(Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989.“ *Naše společnost* 4 (1): 19-21.
- Šiklová, Jiřina 2004. „Nelegální výzkum veřejného mínění v období normalizace.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 673-679.
- Šonka, Jaroslav 2006. „Evropa jako komunikační prostor.“ Výtah z přednáškového cyklu *Informační a komunikační prostor v EU* na IKSŽ FSV UK. Nepublikováno.
- Škodová, Markéta 2006. „Co je to veřejnost.“ Socioweb 3_2006. <http://www.socioweb.cz/index.php3>
- Šubrt, Jiří 2006. „Veřejné mínění z pohledu teorie a výzkumné praxe. (Několik poznámek).“ Pp. 13-23 in Kunštát, D. (ed.), *České veřejné mínění. Výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vacek, Lubomír 1997. *Čtení o veřejném mínění*. Kolín: Orego.
- „Veřejné mínění a obrodný proces.“ *Rudé právo*, 4. května 1968: 2.
- Vývoj nákladů ústředních a krajských deníků v ČSSR (průměrné jednorázové náklady v počtu výtisků) v letech 1967-1969*. Národní archiv, fond ČÚTI, kart. č. 61.

Markéta Škodová vystudovala masovou komunikaci na Fakultě sociálních věd UK, kde pokračuje v doktorském studijním cyklu v oboru mediální studia. Mezi předměty jejího zájmu patří zejména vztah mezi veřejností, decizní sférou a masovými médii a politická a persvazivní komunikace. V CVVM pracuje od října roku 2005. Vyučovala mimo jiné na FSV UK, FF UK a na FAMU.
Lze ji kontaktovat na marketa.skodova@soc.cas.cz

Krok za krokem. Orální historie, věda a společnost.

Pavel Mücke

„Orální historie? Co je to za podivné slovní spojení?“, zeptají se možná někteří. „Jaká že historie? Orální? Snad, proboha, nemá něco společného se sexuálními praktikami...?!“ , řeknou další. A jiní jim odpoví: „Ale ne, je to přeci jasné. To je práce s pamětníky, kterou my už dávno známe...“ „A kde se tu onen zvláštní druh historie vzal?“, zní otázka doprovázená komentářem „... že je Oral History souslovím pocházejícím z angličtiny? A tak, zase tedy nějaká novinka ze zahraničí. No to je nám podobné, stále se podřizovat cizím vzorům a maskovat to úslovím, že jdeme s dobou...“ Takovéto i mnohé jiné formy rozmanitějších reakcí můžete zaznamenat mezi lidmi v českých zemích, pokud přijde řeč na orální historii. Tomuto pojmu velmi těžko definovatelnému, mnohými zatracovanému a jinými naopak s velkými nadějemi vzývanému, bude ve velmi širokém kontextu věnována pozornost v následujícím pojednání.¹ První část bude věnována obecným aspektům jejího vývoje od minulosti k současnosti, v části druhé bude upřena pozornost na postavení orální historie na pomezí společenských a humanitních věd a část

závěrečná by se pozastavila u otázky, jak se metoda vyvíjela v českých zemích, jaká specifika s sebou přináší zpracování českých soudobých dějin a které aktivity spojené s orální historií je na tomto poli možné vysledovat. Nyní však již přikročíme k „dějství prvnímu“ a vydejme se „k pramenům“ historie tak zvané orální.

Odkud a kam se ubírá orální historie

Mluvené slovo patří bezesporu mezi jednu z nejstarších forem lidské komunikace a po dlouhou dobu sehrávalo nezanedbatelnou roli při snahách člověka uchovat obraz minulosti ve vztahu k současnosti a také vzhledem k časům, které teprve přijdou. Mezi formy takového uchování patřil od pradávna příběh popisující individuální lidský osud (nebo osudy několika aktérů): mýtická vyprávění, báje, pověsti, legendy, ale také písně nebo anekdoty. Ani vynález písma a zrod „kultury psaní“ nezpůsobil výraznější přelom v tomto pojmání. Dochá-

zelo sice k zachycování ústní lidové tvorby za pomoci textu, znalců písma však bylo ve srovnání „s obyčejnými smrtelníky“ jen velmi malé množství, a proto mluvené i psané vedle sebe existovalo po několik tisíc let nezávisle. Shodou různých vlivů a okolností se však pouze v prostředí „evropského civilizačního okruhu“ začalo postupně rodit něco, čemu dnes říkáme „historické povědomí“ a „smysl pro dějiny“. [Treščík 2001] Mj. za pomoci tohoto nástroje (a někdy i mocné zbraně) se obyvatelé hlásící se k hodnotám tohoto okruhu – Řeky a Římany počínaje, přes středověké a raně novověké „národy“ až po jejich moderní „dědice“ až na práh současnosti – vymezovali vůči expanzi „bezdějinných barbarů“ (např. Peršanů, Germánů či Slovanů). Ti byli sice početní, vojensky zdatní a měli své mýtické a legendární příběhy, neuměli si je však sepisovat do podoby dějin. (Neměli toho zapotřebí...) Zde nám vzniká velmi důležitý fenomén tolik typický pro další období – pocit „civilizační převahy“.

Mluvená sdělení se záhy stala důležitým pramenem pro ty, kteří dějiny sepisovali. O tradiční vyprávění přenášená z generace na generaci (ať už „domácí“ či „barbarská“), stejně tak jako o svědectví očitých svědků se opírala dlouhá řada dějepisců: od antického Hérodota a Thúkydida, přes středověké kronikáře Helmolda, Joinvilla nebo Kosmu, „raně moderního“ Philippa de Comynese až k historikům doby moderní Macaulayovi s Michelem. Jistě není náhodou, že svědectví vtělovaná do textů se velmi často dotýkala období, které bychom dnes nazvali soudobými dějinami...

Zlom v užívání tohoto druhu pramenů historiky asi opět nikoliv náhodou nastal v prvních dekádách „dlouhého“ 19. století, v době všeobecného rozmachu a expanze moderní civilizace do mimoevropského světa, na venkov i do myšlení samotných obyvatel Evropy. Právě tehdy se vedle takových procesů jako industrializace, urbanizace nebo alfabetyzace začala konstituovat historie jakožto samostatná vědní disciplína. Dějiny se postupně vymanily z žánru literatury „čerpající svou látku v minulosti“ a postupně se v učených kruzích stále více prosazoval názor, že pro sepsání těch „opravdových“ dějin je zapotřebí nikoliv umu talentovaných laiků, ale především systematického úsilí odborníků školených v metodách historické kritiky. [Kutnar a Marek 1997: 198]

Jelikož se „otcům zakladatelům“ historické vědy zdály všechny prameny osobní povahy příliš „subjektivními“ na to, aby se staly plnohodnotným zdrojem poznání, začala se nad „orální kulturou“ vznášet hrozba „nepravdivosti“ (a tudíž „nevědeckosti“) závěrů učiněných na jejím základě. Klatba, která jí postihla na téměř na dlouhá desetiletí, se nad ní leckde vznáší ještě dodnes... Proto se také pozornost historického bádání na dlouhou dobu soustředila na „objektivnější“ archivní materiál, zprvu státnické a diplomatické povahy, později pak i úředně-správní a hospodářské provenience. [Beneš 2001] Protože sám pramen hovořit nedokáže (ač si to mnozí dosud myslí...) a „odpovídá“ pouze na otázky, které mu klade osoba badatelova, způsob ptaní je vždy odvislý, řečeno slovy českého historika Josefa Pekaře, od „duchovního habitu doby“. V souvislosti s agresivní expanzí Evropy do světa i s „vnitřní kolonizací“ vlastních zemí šla spolu s pocitem „nadvlády bílého muže“ ruku v ruce i specifická představa o dějinách. Ukázalo se totiž, že tyto jsou velmi důležitým integrujícím prvkem nově budovaných národních států. Jak již bylo částečně naznačeno výše, na stránkách historických knih

se mohly objevovat pouze národy „vyspělé“, tj. z evropského prostředí vzešlé, v čele se svými „pokrokovými“ reprezentanty (panovníky, vládci, armádami, státním aparátem, průmyslem a obchodem, zkrátka civilizací...). Zde nebylo místa ani pro „primitivní domorodce“ kolonizovaných zemí, ani pro vlastní „bezdějinné vrstvy“. Ti sice uměli mluvit (mnohdy ovšem ne psát!), většinou jim však žádný z historiků nenaslouchal...

Nejen péče o svědectví těchto utlačovaných a na okraj „vytlačovaných vrstev“, ale zájem o orální dědictví obecně byly přenechány jiným. Místa historiků postupně zaujali antropologové, etnologové, folkloristé, psychologové, muzikologové, lingvisté, literární vědci nebo sociologové, ale také novináři, muzejníci, literáti a laičtí „sběratelé minulých artefaktů“. [Trebitsch 1992: 16] Teprve velké přeměny „krátkého“ 20. století spolu se dvěma světovými válkami a širokou škálou otřesů s sebou přinesly obrat pozornosti k bezprostřední, osobně prožité minulosti směrem ke svědectvím přímých účastníků událostí. Nedílnou součástí této metamorfózy byl také paralelní vzestup nově formovaných sociálních věd. [Vaněk a kol. 2003: 10] Pod jejich tlakem se krok za krokem začaly projevat změny i na tak konzervativním poli, jakým byla historická věda.

Přes nejrůznější učené spory o prvenství je možné konstatovat, že kolébkou orální historie jsou, co se týče data zrodu, tak i jejího rozšíření a významu, Spojené státy americké. (Zlí jazykové tvrdí, že se tomu stalo proto, že americký kontinent v podstatě nedisponuje žádnými „dějinami“...) Duchovním otcem zpočátku utopické vize „demokratizace dějin“ se stal příznačně novinář a tvůrce životopisů Allan Nevins. Ten již v roce 1938 přišel s myšlenkou, že by bylo dobré založit organizaci, která by si předsevzala vést systematický výzkum zachycující život významných Američanů (tzv. *decision makers*) působících v politickém, hospodářském a kulturním životě posledních šedesáti let. Válka sice jeho plány zpomalila, nicméně v roce 1948 spolu se svým žákem a přítelem Louisem Starrem založil první orálně historické centrum při University of Columbia (*Columbia Oral History Office*) a pořizování interview se doslova „rozjelo ve velkém“. Jen pro dokreslení: do roku 1960 měly přepisy pořizovaných rozhovorů 160 000 stran textu, v roce 1973 již 1,4 milionu stran. [Vaněk 2004: 27] Kolumbijské centrum posloužilo jako vzor pro další podobné instituce, které začaly po celých Spojených státech růst jako houby po dešti: v roce 1965 bylo jen v USA 89 takových center, o dvanáct let později (1977) se jejich počet téměř rovnal jednomu tisíci. Zastřešující celonárodní organizace (*Oral History Association*) vznikla pod prezidentstvím Louise Starra v roce 1967.

Druhým proudem, který formoval americkou orální historii, se stalo snažení zastánců empirické sociologie z tzv. chicagské školy. Zatímco Nevins preferoval spíše studium „elitních“ vrstev společnosti a zároveň se snažil zaplnit pomyslné „mezery v dějinách“, které nebyly pokryty prameny písemnými, zmiňovaný směr byl o poznání radikálnější. Zakladatel této metody kvalitativního výzkumu mezi nižšími společenskými vrstvami amerických velkoměst William Thomas údajně posílal své žáky do terénu pod heslem: Opusťte knihovny, vzhůru do terénu!!! Ve svém nejznámějším díle *Polish Peasant in Europe and America*, které napsal s polským kolegou Florianem Znanieckim, položil základ myšlenky „životních příběhů“ (*life stories*), které se měly stát základem „skutečných“ výzkumů a potažmo také

dějín stavicích se do ostrého protikladu k oněm tradičním, akademicky sepsovaným. Ačkoliv chicagská škola svůj souboj s kvantitativní sociologií (a historií) nakonec po druhé světové válce prohrála, na její dědictví navázali levicově orientovaní badatelé a militantní aktivisté v šedesátých letech 20. století. [Trebitch 1992: 18–19]

Pokud se věnujeme vývoji orální historie ve Spojených státech, není možné nezmínit rozsáhlé projekty financované americkou vládou (*Federal Writers Projects*), které v době Velké hospodářské krize třicátých let měly poskytnout „chléb ve zdejší“ alespoň zlomku z tisíců nezaměstnaných „intelektuálů“ a „bílých límečků“. „Hladovou zdi“ jejich práce se měly stát záznamy vzpomínek jednak příslušníků indiánských kmenů Středozápadu a dále také bývalých otroků a jejich majitelů na americkém jihu. Na výsledky těchto projektů se později navazovalo po druhé světové válce. Podobně velký význam pro celkový úspěch orální historie mělo dílo Studse Terkela, který byl stejně jako Nevins původně spisovatelem a novinářem a ve 30. letech byl jedním z účastníků na vládních projektech. Terkel dokázal za pomoci vulgarizace a medializace svých děl prostřednictvím nových druhů sdělovacích prostředků (rádia a televize) oslovit široké publikum, podnítil velký zájem o orální historii mezi obyčejnými lidmi a jeho jméno se na tomto poli stalo synonymem úspěchu. (Do „posvátné sbírky“ příběhů o „americkém snu“ byl přidán další kousek...)

Díky masivnímu nárůstu orálně-historických center si nový druh bádání začal pomalu budovat pozice i uvnitř historického oboru. Nejednalo se však o cestu zdaleka bezbolestnou, neboť debata o tom, jak by měla orální historie vypadat, byla provázena ostrými spory, zejména pak mezi proudem „radikálních aktivistů z terénu“ a konzervativních „archivářů“ z univerzit. Dá se říci, že nakonec se z této bouřlivé diskuse vyvinuly zhruba tři základní modely existence center a tři přístupy k orální historii obecně: prvním zůstával onen kolumbijský, fungující zpravidla pod záštitou velkých univerzit, veřejných institucí a soukromých nadací na americkém východě, v Texasu a v Kalifornii; druhý, mnohem početnější, vznikl při nově zakládaných univerzitách a orientoval se na mapování osudů „bezdějných“ a „vyloučených“ skupin obyvatelstva; třetí model se objevoval kolem regionálních institucí (muzeí, historických společností, náboženských sdružení) a věnoval se snahám zachytit a uchovat lokální tradice a osudy místních lidí (tzv. *community history*). [Trebitch 1992 :19]

V ostatních zemích jako např. ve Velké Británii, Itálii, Západním Německu nebo Francii si orální historie prošla podobným vývojem. Také zde se o tuto metodu poznávání minulosti zpočátku zajímali spíše „nehistorikové“ a lidé z praxe i zde se zkoumaly vyšší i nižší vrstvy pomyslné společenské hierarchie a střetávaly se tu proudy levicových radikálů (s marxistickými sklony) s konzervativnějšími akademickými pracovníky. [Trebitch 1992: 21–24] Rozdílem oproti situaci na novém kontinentu byl fakt, že průkopníci orální historie v Evropě museli čelit mnohem sevřenější a zarputilejší opozici z řad etablovaných historiků, které je snad s trochou nadsázky možné nazvat „strážci historické pravdy a metody“. Zcela příznačnou je např. situace ve Francii, kde již od konce druhé světové války udávala tón a později zcela jasně dominovala tzv. škola Annales. Ačkoliv na pole historického bádání přinesla mnoho progresivních prvků, které se záhy prosadily i ve společenských a humanitních vědách obecně (strukturální pojetí

dějín časového trvání, zkoumání dějín každodennosti, mentalit apod.), orální historie mezi její oblíbené metody rozhodně nepatřila. Vždyť nejvýraznější představitel tzv. druhé generace Annales, Fernand Braudel, žijící dilem ve „světě makrostruktur“, byl proslulý svým despektem ke kvalitativnímu výzkumu. Až teprve jeho nástupci (např. Jacques Le Goff, Georges Duby nebo Emmanuel Le Roy Ladurie) poněkud změnili svůj postoj k „pramenům osobní povahy.“ I když si to někteří nechtějí přiznat, na poli orální historie oproti svým evropským a americkým kolegům do značné míry zaostali a stále ještě někteří zůstávají poněkud „ve vleku zájmů“ státního aparátu a tradiční nedůvěry k novým, „neevropským“ trendům... [Vaněk 2004: 16–17]

V souvislosti s tím, jak se od osmdesátých let 20. století orální historie stávala legitimní metodou historické vědy, tak i bývali „revolucionáři“ se „usadili“ a stali se z nich etablovaní badatelé a renomovaní akademičtí pracovníci. Spolu s americkým vlivem (i přes nevoli např. Francouzů, jak jinak...) se prosazovalo americké pojetí orální historie i v dalších zemích Evropy, Latinské Ameriky, Asie, Afriky, Austrálie i Oceánie. Přispěl k tomu jednak zcela jednoznačný a objektivní náskok badání ve Spojených státech na tomto poli, ale také velké rozšíření znalostí odborné a metodické literatury anglofonního původu: „biblí“ a klasickou příručkou orální historie, která se dočkala (a možná ještě dočká) několika vydání, se stala kniha britského historika Paula Thompsona - *The Voice of the Past: Oral History*. Ruku v ruce s institucionalizací a „šířením osvěty“ doprovázela nový směr ve společenskovědním bádání snaha o navazování širokých mezinárodních kontaktů: první setkání mimo USA se konalo v roce 1978 v britském Colchesteru v rámci tehdy ještě ryze „americké“ *Oral History Association* a od té doby se pravidelně konají tématická setkání a konference na půdě různých zemí. V roce 1996 v Göteborgu byl tento „internacionalizační“ proces formálně dokončen, když byla OHA přeměněna na „nadnárodní“ *International Oral History Association*. [Vaněk 2004: 16] Další platformou pro výměnu názorů a informací se stal specializovaný časopis *International Journal of Oral History* založený v roce 1980. Na závěr tohoto přehledu dodejme, že další mezinárodní setkání orálně-historických badatelů se koná v červenci 2006 v australském Sydney a nikoliv náhodou je tato významná sešlost pořádána ve stejných prostorách, kde se v roce 2005 uskutečnil Mezinárodní kongres historických věd. Cesta ústních pramenů zpět do náručí historie se zdá být symbolicky uzavřena...

Orální historie mezi vědami

Pokud bychom pojem orální historie měli shrnout do nějaké přesnější definice, pak je možné jej charakterizovat jako **výzkumnou metodu** skládající se z řady propracovaných způsobů a postupů, jimiž se výzkumník v řadě vědních oborů dobírá nových informací a poznatků na základě ústního sdělení osob. Tyto osoby badatele zajímají buď proto, že byly účastníky či svědky určité zkoumané události nebo procesu, nebo také z toho důvodu, že se jedná o osoby, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit naše poznání jak o těchto osobách samotných, tak i o situacích a obecných skutečnostech, k nimž se dotyční vyjadřují. [Vaněk 2003: 5 a Vaněk 2004: 53–54]

Jak je zřejmé z předešlého líčení, orální historie se svým charakterem a zaměřením pohybuje na pomezí hned několika společensko-vědních a humanitních oborů. Každý z nich operuje se specifickými otázkami, výzkumnými cíli a klade důraz na konkrétní postupy jak při přípravě, vedení vlastních rozhovorů, tak i při následné interpretaci získaných poznatků. Na druhou stranu poskytuje zájem o kvalitativní výzkum široký prostor pro mezioborovou spolupráci a výměnu poznatků. Možná, že právě zde tkví příčina, proč je orální historie (alespoň ve světovém měřítku) v posledních letech natolik rozšířenou a dynamicky se rozvíjející. Při korektně a tolerantně vedeném dialogu jsou (např. v prostředí výzkumného týmu) korigovány starší poznatky a teorie a dílem se tak daří do jisté míry bránit jakékoliv formě „strnulosti“ a „zakonzervovanosti“ nebo jen úzce „oborovému“ zacházení s metodou. Jen těžko by se např. historikové totiž mohli obejít bez elementární znalosti psychologie vedení rozhovorů, stejně tak jako sociologové jen těžko mohou zcela opomíjet dobový kontext vyprávěných příběhů nebo antropologové nemohou pomíjet historický vývoj společenských a sociálních struktur. [Evans–Pritchard 1966: 181] Jak kdysi napsal britský historik a politolog Gareth Stedman Jones: „Společná práce je naprosto nezbytná; ne však v nějaké okázalé či povrchní formě, ale naopak práce v kritickém duchu.“ [Stedman Jones 1976: 304]

Napadá mě jenom malá poznámka na okraj: možná zajímavým faktem zůstává, že všechny tyto vědní obory (a věda obecně) i v éře obrovské expanze audiovizuálních médií stále sdílí veskrze společnou formu komunikace, jejíž prostřednictvím sdělují své výsledky, tj. psaný text. Vědci jsou zkrátka stále jakoby předurčení k „výrobě“ textů všeho druhu (studií, článků, monografií, slovníkových příruček, syntéz atd.), jsou v tomto „řemesle“ školeni na univerzitách a vědeckých pracovištích (např. při psaní kvalifikačních prací) a veřejnost to od nich také do značné míry očekává. Ačkoliv mnozí jsou již schopni směrem „ven“ (k veřejnosti) a „dovnitř“ (v rámci oboru) komunikovat i jinými formami než jen těmi textovými (např. díky audiovizuálním prezentacím), není mi známo, že by se nějaký badatel ve společenských a humanitních vědách proslavil namísto tradičně sepsaného „papírového“ díla např. vlastnoručně natočeným filmem nebo audiovizuálním dokumentem, nebo že by mu na základě takového výstupu byla udělena vědecká hodnota. Zde asi narážíme na limity dnešní vědy, kterým se, chtě nechtě, musí podříditi i práce s orálně-historickými prameny. Dle dobového stereotypu se od vědců očekává, že budou především bádát (mj. i „číst“) a poté „psát“...

V rámci bádání (nejen) o soudobých dějinách rozhodně nepředstavuje **orální historie** zvláštní obor nebo odvětví, ale jak již bylo zmíněno v úvodu této části, je pouze **jednou z výzkumných metod**. Tu je možno uplatnit, pokud badatel zkoumá např. politický, hospodářský či kulturní aspekt minulého dění, jež má dosud žijící účastníky a svědky. Právě toto je oblast výzkumu, kde konkrétní projekt určují jednak kritéria výběru dotazovaných (tzv. narátorů) a zároveň se výraznou měrou podílí na tématice rozhovoru či vyprávění, které tazatel s dotyčnými vede. Stejně tak se výzkumné cíle projevují v následné analýze a interpretaci získaného materiálu historikem. [Vaněk 2003: 5] Např. jeden z proudů francouzské historiografie (při své nechuti vůči anglofonním vlivům...) podle cílů projektu odlišuje různé druhy takto získaných pramenů: tzv. orální archivy (*archives orales*), jejichž smysl spo-

čívá v pouhém zachycení svědectví narátorů a jejich uložení pro budoucí badatele, a tzv. orální prameny (*sources orales*), které jsou cíleně pořizovány jako jeden z pramenů konkrétního výzkumu. [Voldman 1992: 34–36] (Pro lepší představu se zde nabízí paralela s archeologií: zatímco tzv. záchranný výzkum se číni v krátkodobém horizontu pod tlakem vnějších okolností – např. v důsledku stavby dálnice či hypermarketu – a ve snaze zachránit a zaznamenat co možná nejvíce, tzv. systematický výzkum se zaměřuje na určitou lokalitu a má určitý předem stanovený cíl.) Proto je v tomto prostředí shrnující termín orální historie následně považován za „přežitý“. [Voldman 1992: 33–34]

Jak jsem se ve stručnosti snažil nastínit v první části, neuralgickým bodem orální historie z pohledu konzervativněji uvažujících činitelů zůstává její zdánlivě problematický vztah k „objektivním“ faktům, bez nichž se „opravdový“ vědecký výzkum nemůže obejít. Ano, údaje získané touto metodou jsou bytostně subjektivní, což ovšem badatel nepocítuje jako nedostatek zastírající „objektivní fakta“, ale jako novou kvalitu pojmání minulosti. Díky rozhovorům se totiž „... historik dostává k novým informacím, poznatkům a faktům, obohacujícím, rozšiřujícím nebo korigujícím dosavadní znalosti dějin, ale především získává obraz subjektivního prožitku těchto dějin a reakci na ně u řady individuálních mluvčích.“ [Vaněk 2003: 7–8] A jak také připomíná britský historik Alistair Thompson, právě slabiny lidské paměti se často staly předností výzkumu, a někdy dokonce i jeho samotným předmětem. [Thompson 1998: 585] Ačkoliv cesta k úplnému rozboření pomyslné (berlínské) zdi mezi „objektivními“ a „subjektivními“ druhy pramenů je ještě dlouhá, na mnoha místech je již dnes tato bariéra prolomena a v mnoha kruzích jsou poznatky získané na základě rozhovorů z epistemologického hlediska stavěny na roveň faktům vytěžených z „neústních“ (převážně písemných) zdrojů.

U zdůrazňování „role individuality v dějinách“ však respekt k narátorům zdaleka nekončí. Orálně-historický výzkum s sebou kromě odborné stránky nese i praktické důsledky a kroky v oblasti etické a právní: např. před každým započatým rozhovorem je (v českém prostředí v souladu se zákonem č. 101/2000 sb. o ochraně osobních údajů) uzavírána mezi tazatelem a narátorem smlouva garantující, že pořízená data budou sloužit vědeckým účelům a že jich nebude nijak zneužito [Vaněk 2003: 66–78]; přepsané rozhovory by měly být narátory autorizovány; v případě přání narátora by měly být případné publikační výstupy anonymizovány, stejně tak jako má narátor plné právo žádat zneprístupnění nahrávek a přepsání badatelské veřejnosti, což tazatel (i veřejnost) musí respektovat. Pokud mají být výsledky kvalitní, mělo by být k projektům přístupováno profesionálně, zejména pak ze strany badatelů (narátor může, tazatel musí...!). Kromě ryze odborných a technických záležitostí etické otázky totiž hrají velmi důležitou, často až klíčovou roli. Kvalitní rozhovor, který je jistou formou oboustranného „daru“ (narátor tazateli dává možnost získat jedinečný pramen, narátorovi je poskytnut prostor k sebereflexi prostřednictvím životního příběhu), má šanci vzniknout pouze v atmosféře vzájemné důvěry a respektu. V důsledku nedbalého dodržování nebo záměrného zpronevěření se těmto zásadám se tazatel vystavuje riziku, že dojde k porušení křehké rovnováhy mezi ním a narátorem, což může vyústit v přerušeni kontaktu a případný nezdár projektů, ať už současných, ale i budoucích.

Zakončeme tuto část v poněkud subjektivním duchu pokusem odpovědět na otázku, čím je tedy orální historie tak přitažlivá nebo naopak odtažitá? Na jedné straně je to pro historika jedinečný pocit, když je přímo účasten vzniku historického pramene, když se může setkat se svědky a leckdy i aktéry událostí, o kterých on sám třeba jen četl či slyšel. Je to srovnatelné s tím, když archeolog mezi tunami zeminy vykope „kus minulosti“, když antropolog uprostřed džungle objeví neznámý domorodý kmen nebo když historik mezi kilometry archiválií „odkrývá“ věci dávno zapomenuté. Na straně druhé badatel má příležitost být přítomen a aktivně se podílet na vzniku pramene, přes jeho zpracování a analýzu, až po finální interpretaci, nesmí nikdy podlehnout „přes příliš“. [Fialová 1996: 36] Kde ovšem leží ona (spíše tušená) hranice, není a asi nikdy nebude přesně známo...

Jedním z mnoha prostředků, jak zabránit přílišnému „vcitění se“ do problematiky, je pořizování tzv. protokolů o rozhovoru. Do těchto nepříliš známých, leč nedílných součástí orálně-historických pramenů, se kromě stručného vylíčení prostředí, ve kterém se rozhovor odehrával, zaznamenává i popis mimoverbální komunikace narátora (a to i v případě, že je souběžně pořizován i videozáznam) a tazatel by sem měl svěřit i své dojmy nabyté v průběhu rozhovoru. Protokoly jsou pro orální historii v dlouhodobém časovém horizontu srovnatelně důležité asi tak jako poznámky a komentáře u klasických pramenných edic. V horizontu krátkodobém jsou snad ještě mnohem důležitější, neboť se na jejich závěr vždy uvádí okruhy otázek k případnému dalšímu interview.

Pro množství badatelů bude bezprostřední a živý kontakt s narátory stále velkou výzvou, stejně tak jako pro jiné bude v důsledku mnoha „proměnných“ (např. otázka náročnosti odborné, časové, materiálně-technické nebo psychologické), které jsou k uskutečnění úspěšného orálně-historického výzkumu potřebné, schůdnější a lepší volit k „tvorbě dějin“ raději cestu použití jiných druhů pramenů. Je to pochopitelné a záleží jen na každém badateli, jaký postup si zvolí. Chtělo by to snad jen mít alespoň špetku respektu (a snad i uznání) k sobě navzájem... Dost však bylo teoretických a metodologických problémů, nyní se pojďme podívat, jaká situace panuje v českých, moravských a slezských orálně-historických „luzích a hájích“.

Strasti a slasti české orální historie

Pokud pomineme úsilí zanícených nadšenců a badatelů v průběhu formování českého národa (tzv. národního obrození), kteří chodili po českém venkově a mezi místními obyvateli sbírali a zapisovali nejrůznější formy „lidové slovesnosti“, novodobé kořeny orální historie se dají vystopovat až v letech následujících po druhé světové válce. Tehdy v atmosféře „národní revoluce“, všeobecného budovatelského nadšení a obnovy státu podobně jako v jiných zemích vzklíčila myšlenka zachytit svědectví „dělného lidu“, kterému reprezentanti převládajícího proudu čs. historiografie (tzv. Gollova škola) pohříchu věnovali jen okrajovou pozornost. Jak se později ukázalo, o mnoho více se těmto pamětníkům nevěnovali ani tzv. marxističtí historikové, kteří se jakožto „dědicové pokrokových tradic“ po únoru 1948 stali vůdčí skupinou v čs. historiografii, neboť kromě psaní pamfletů a úvah o kompletní revizi čs. dějin ve „správném“ duchu se zpočátku snažili především etablovat ve svých pozicích a pokud možno také „vyakčnit“ své „buržoaz-

ní“ kolegy. Úkolu zachytit „paměť lidu“ se nenápadně a bez velkých řečí ujali lidé z okruhu Archivu pro dějiny průmyslu (dnešního Archivu Národního technického muzea), především pak dvě tvůrčí duše tohoto projektu – historik a archivář Jan Klepl a spisovatel a intelektuál mnoha povolání Karel Adolf Branald. Za pomoci sítě regionálních spolupracovníků byl prováděn nejen sběr vzpomínek „pracujícího lidu“, ale také těch, kteří se na vzestupu modernizačního procesu podíleli v jiných sférách sociální stratifikace a jejichž světu také často hrozil zánik vlivem nezadržitelné „cesty k lepšímu zítřkům“. Vedle dělníků zde proto najdeme vzpomínky nádeníků, řemeslníků, ale také vědců, technických odborníků, bývalých manažerů nebo podnikových ředitelů. Poválečná doba sice autorům tohoto dlouhodobého projektu nedopřála, aby hlasy svých narátorů zachytili jinak než jen v písemné podobě – 1. kotoučový magnetofon byl vynalezen v roce 1948 ve Spojených státech amerických – i tak se však jedná o zaznamenání hodný počín, při němž vznikl jedinečný soubor potenciálních historických pramenů.

Doby vlády totalitních režimů nebyvají příliš příznivé vůči svobodnému vyjadřování názorů a nejinak tomu bylo i v případě Československa a sdělování životních příběhů v letech 1948–1989. Mnozí z vás dříve narozených si kromě front na zboží všeho druhu zajisté ještě vzpomenu na nemožnost věnovat se bádání nad určitými tématy (např. ze soudobých dějin), nebo na nutnost přidržovat se oficiální interpretace, schválených metod a používání dobového „pojmosloví“. Pouze v omezené míře a v závislosti na momentální „celospolečenské atmosféře“ bylo možné se seznámit se zahraniční literaturou a novými trendy přicházejícími ze zemí na západ od Šumavy. Od počátku šedesátých let se díky uvolňujícím se poměrům sice začalo tzv. „pracovat s pamětníky“, leč jednalo se pouze o příslušníky ideologicky protežovaných a „nezavadných“ skupin: zakládajících starých komunistů z „období bojů“ ve dvacátých letech, příslušníků protifašistického odboje a partyzánů z let druhé světové války apod. Dalším handicapem těchto projektů byl kromě silného ideologického akcentu, neujasněných cílů, často nevyškoleného tazatelského sboru, také „objektivistický“ přístup k pamětním svědectvím, který se snažil „vydolovat“ zpod „nánosu“ jejich „subjektivitu“ „skutečnou fakta“. [Vaněk 2004: 39–47] Mnohá z těchto snažení, která bychom směle mohli nazvat předstupněm orální historie u nás, byla ochromena po sovětské okupaci v roce 1968 s nástupem normalizace.

Na lepší časy se orální historii, ale i svobodnému bádání a životu obecně začalo blýskat až s pádem komunistického režimu po roce 1989. Po revoluci zvané sametová trvalo určitý čas, než se alespoň část historiků zorientovala, „nasála“ nové inspirace ze zahraničí a než překonala pochybnosti vůči nové metodě. Je třeba podotknout, že část historické obce si již záhy uvědomila, „... že etapa totalitních režimů zanechala řadu bílých míst, jež nelze zmapovat pouze prostřednictvím oficiálních, režimům poplatných a tendenčních pramenů (bezprostředně po pádu totalitních režimů pak zčásti jejich vlastními orgány a složkami ničených a skartovaných), ale právě autentickými výpověďmi očitých svědků a současníků událostí.“ [Vaněk 2003: 13] Proto byl také podle německého vzoru skupinou historiků navrátilivších se do společenského dění z disentu vybudován Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, který si programově vzal za cíl ona „bílá místa“ našich nejnovějších dějin lokalizovat

a „zmapovat“. Prvním takovým mapujícím dílem se staly rozhovory se zakladateli Občanského fóra, jejichž přepisy byly spolu s písemnými dokumenty vydány v roce 1990 v publikaci *Deset pražských dnů: 17.–27. listopad 1989*.

Jako zlomový bod ve vývoji orální historie alespoň v rámci Ústavu pro soudobé dějiny je možné s časovým odstupem nazvat projekt *Sto studentských revolucí* pod vedením historiků Milana Otáhalu a Miroslava Vaňka, kteří si předsevzali zachytit v celé šíři životní příběhy aktérů listopadových událostí z řad studentů. I přes mnohá „hledání“ a „tápání“ zde výše zmínění poprvé v širší míře použili nejnovější poznatky ze zahraniční metodologické literatury. Publikace redigovaných přepisů, které byly doprovázeny jak historickými interpretacemi, tak i teoretickým pojednáním o metodě orální historie, se setkala s velkým úspěchem a s živým zájmem veřejnosti. Dalším významným posunem bylo získání úzkých kontaktů se sítí regionálních spolupracovníků, kteří se záhy začali podílet i na dalších projektech. Alespoň co se týče situace v rámci historické vědy, symbolickým rokem „0“ orální historie se stal rok 2000, kdy bylo jako jedno z oddělení Ústavu pro soudobé dějiny založeno Centrum orální historie (dále COH). Kromě odborných aktivit (např. výzkum problematiky různých společenských z období „normalizace“: politických elit, disentu, mladé generace, dělníků, inteligence,...; výzkum problematiky českého exilu a emigrace, fenoménu chalupářství apod.) a od toho odvíjejících se úkolů „archivačně-inventarizačních“ se toto pracoviště profilovalo i vybudováním široké škály zahraničních kontaktů a také provozováním různých forem pedagogické a „propagačně-osvětové“ činnosti. Je snad dobrým znamením, že toto snažení nezůstávalo (a nezůstává) odborné, „mediální“ i laické veřejnosti lhostejné. Ba právě naopak.

Vyjma aktivit pracovníků a spolupracovníků COH se však metody orální historie velmi tvůrčím způsobem rozvíjely i díky jiným badatelům a badatelkám v českých zemích. V rámci výzkumného projektu *Československo 1945–1967* historička Dana Musilová vedla řadu rozhovorů s lidmi narozenými v roce 1924 a vydala je ve dvou částech pod názvem *Životní příběhy ročníku 1924. Lidský osud v dějinách 20. století. Historicko-biografický výzkum*. Předmětem interdisciplinárního výzkumu socioložky Ilony Christl a historičky Květy Jechové se stalo 36 vybraných narátorů – signatářů Charty 77, kteří jim svěřili své životní příběhy, jež byly badatelkami z pohledu svých vědních oborů následně interpretovány.

Ani nahrávání a shromažďování potenciálních pramenů ve smyslu francouzských *archives orales* nezůstávalo za vědeckými projekty pozadu. Rozsáhlou a stále rozšiřovanou sbírkou disponuje Židovské muzeum v Praze, jehož pracovníci pořídili již přes 800 rozhovorů s muži a ženami, kteří přežili holocaust. Archiv AV ČR systematicky rozpraví a uchovává svědectví

bývalých pracovníků Akademie, stejně tak jako nezisková organizace Post Bellum ve spolupráci s Českým rozhlasem a za pomoci najatých spolupracovníků nahrává a přepisuje interview s čs. veterány druhé světové války, přičemž registry a ukázky z rozhovorů jsou zveřejněny na webových stránkách tohoto sdružení. Nadací Gender Studies je podporován projekt nazvaný *Paměť žen*, jehož cílem je nahrát a posléze vydat redigované přepisy rozhovorů se ženami různých generací, které prožily „krátké“ 20. století. Jako příklady regionálních aktivit nejen na poli orální historie jmenujme úsilí nadšenců snažících se zachytit „minulost a dědictví“ baťovského Zlína a nejnověji také činnost některých pracovníků Českých center pod správou Ministerstva zahraničí ČR, která směřuje k zachycení „paměti“ vybraných Čechů a Češek žijících v zahraničí, a to ve formě „audiovizuálních memoárů“ (nahrávané rozhovory kombinované s audio-videozáznamem).

Velmi pozitivním rysem pro další rozvoj orální historie se zdá být jednak rapidně vzrůstající počet seminárních, bakalářských, diplomových a disertačních prací zpracovávaných studenty na nejrůznějších stupních vzdělávacích institucí v ČR a dále pak vzrůstající povědomí a snad i popularita metody mezi veřejností – jen pro dokreslení: zatím poslední orálně-historický publikační výstup, kniha *Vítězové? Poražení?*, se velmi úspěšně prodává a vyhrála dokonce anketu Kniha roku 2005 časopisu *Dějiny a současnost*; podobně tak i kapacita dnes již tradičního interdisciplinárního *Setkání historiků a příznivců metody orální historie*, které se formou semináře – workshopu každoročně koná na hradě Sovinci na Olomoucku, je letos, stejně jako v roce předešlém, do posledního místa beznadějně vyčerpána.

Jelikož ovšem „každý chléb je o dvou kůrkách“, ani dění okolo orální historie se neobejde bez negativních prvků. Když pomíneme neustávající opomíjení, nepochopení a někdy i zášť u části akademických a univerzitních činitelů, je nutné poznamenat, že poslední dobou se objevuje stále více utilitaristických projektů, z odborného pohledu ne zcela „dotažených“. Mnohdy jsou také doprovázeny silicí touhou získané životní příběhy komercializovat, a to bez ohledu na zmiňované etické a právní stránky věci. Snad bez komentáře mohou ponechat senzacechtivost některých jedinců, snahy o dezinterpretace a zkreslování za pomoci vytrhávání slovních spojení z kontextu. Alespoň prozatím se orální historii vyhýbají soudní spory a doufejme, že tomu tak dlouho i zůstane...

Co říci na závěr? Snad jen, že ať chceme nebo ne, orální historie, tato silicí a dospívající dcera vzešlá z lůna společenských a humanitních věd, se stále více hlásí o slovo. A to nejen mezi výzkumnými metodami. Vždyť promlouvat k lidem je přeci smyslem jejího snažení...

poznámky

¹ Tento text vznikl za podpory grantového projektu GA ČR s názvem Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace. Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence pod číslem 409/06/0878.

literatura

- Beneš, Z. 2001. *Historie na vysokých školách – jak a k čemu?* Přednáška pronesená 7. listopadu 2001 na 4. historickém diskusním fóru konaném na půdě Akademie věd ČR v Praze Text k dispozici na <http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/Benes4hdf.htm>, staženo 30. 4. 2006.
- Evans-Pritchard, E. E. 1966. *Social Anthropology and Other Essays*. New York: Free Press: 172–191.
- Fialová, Z. 1996. „Orální historie – historie s tvárou a menom“. Pp. 31–46 in *Malé dějiny česko-slovenských vztahů VI*. Bratislava: Nadace Milana Šimečku.
- Kutna, F., Marek, J. 1997. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha: NLN.
- Stedman, J. G. 1976. „From Historical Sociology to Theoretical History.“ *The British Journal of Sociology. Special Issue. History and Sociology* 27 (3): 295–305.
- Thompson A. 1998. „Fifty Years On. An International Perspective on Oral History.“ *Journal of American History*. 85 (2): 581–595.
- Trebetsch, M. 1992. „Du myth à l'histoire“ Pp.13-32 in Voldman, Danièle (dir.), *La Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales. Les Cahiers de IHTP*, n° 21. Paris: IHTP. Text k dispozici na http://www.ihtp.cnrs.fr/publications/bouche_verite/mythe_MT.html, staženo 4. 5. 2006.
- Třeštík, D. 2001. *Nová aliance pro 21. století aneb: Od faktopisu k dějepisu*. Přednáška pronesená v říjnu 2001 na Katolické teologické fakultě FF UK v Praze. Text k dispozici na <http://www.sendme.cz/trestik/faktopisci.htm>, staženo 10. 5. 2006.
- Vaněk, M. 2004. *Metoda orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Vaněk M. a kol. 2003. *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci.
- Voldman, D. 1992. „Définitions et usages.“ Pp. 33-44 in Voldman, Danièle (dir.), *La Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales. Les Cahiers de IHTP*, n° 21. Paris: IHTP. Text k dispozici na http://www.ihtp.cnrs.fr/publications/bouche_verite/definitions_DV.html, staženo 4. 5. 2006.

Pavel Mücke je historik. Historii studoval na FF Ostravské univerzity v Ostravě, na Université Paris Sorbonne (Paris IV) a na FF Univerzity Palackého v Olomouci. Na FF UK v Praze pokračuje v doktorském studiu v oboru české dějiny. V současnosti je zaměstnán v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze jako odborný pracovník. Předmětem jeho zájmu jsou zejména novodobé a soudobé dějiny, problematika dějin a paměti, metoda orální historie a druhý čas zahraniční odboj.

Lze ho kontaktovat na adrese: mucke@usd.cas.cz

studie

Demokracie mezi totalitarismem a autoritářstvím

Daniel Kunštát

Při zkoumání fenoménu antidemokratismu je v rámci sociálních věd tradičně velkým problémem terminologická nejednotnost. Pozornost definičnímu rozboru, ujasnění či určité „inventuře“ pojmů totalitarismus a autoritarismus je proto nutná právě z důvodu poněkud lehkovážného (zne)užívání termínů nejen širokou veřejností, ale nezřídka i v odborné, dokonce i společenskovední literatuře. Že výjimkou v „šermování“ bezobsažnými nebo přinejmenším blíže nedefinovanými pojmy nejsou ani běžné publicistické výklady, netřeba dodávat. Ten či onen politik je médiem běžně oceňován jako „autoritářský“, ta či ona partaj používá „totalitní praktiky“ atd. atd.

Postihnout co nejpřesněji typologii každého režimu (či šířeji: „společenského uspořádání“) znamená pracovat s operativními termíny. V souladu s tím ostatně většina autorů odmítá hovořit o demokratické společnosti, místo toho podávají – s různými odstíny – definici politické demokracie vesměs jako souboru institucí. Naprosto minimálním vymezením je demokracie jako zastupitelský systém pravidelně obnovovaný ve volbách. Jaký je ale jeho protiklad se smysluplnou operační kapacitou? Výběr je hojný a nabízí se nám řada termínů: tyra-

nie, despotismus, autokracie, absolutismus, diktatura, autoritářství, totalitářství. Pokusme se nyní krátce pojednat alespoň nejdůležitější z nich.

1. Totalitarismus

V prvé řadě je nutné přesněji „operacionalizovat“ termíny totalita a totalitarismus, i proto, že je stále předmětem diskusí a nezřídka je chybně používán k označování všech ne-demokracií, jako pouhý protiklad ne-totalitní, tedy liberálně ústavní formy vlády.

Ve vztahu k charakteristice politického režimu je termín totalitarismus relativně novým pojmem. Poprvé byl použit Mussolinim v r. 1925, jenž termínem *totalitarietá* charakterizoval pozitivní a žádoucí společenský stav, kterého je třeba dosáhnout v protikladu k rozkouskovanosti, nesoustředěnosti a necílevědomosti dekadentních demokracií. Tehdy šlo o termín bez specifického obsahu, navíc tohoto cíle (totalitního státu) se fašistické Itálii nikdy nepodařilo dosáhnout, poznamenejme na okraj.

Stojí za připomenutí, že do běžného slovníku politologů, žurnalistů i veřejnosti se výraz totalitarismus dostal až po II. světové válce. Do vědeckého diskurzu byl inkorporován především prostřednictvím pionýrských děl Arendtové [1951] a Fridricha [1954] a pokrýval jak nacismus, tak i sovětský stalinismus. Postupně však ztrácel svůj identifikační obsah, když byl aplikován na italský fašismus, německý národní socialismus, ruský komunismus i jako obecné označení všech režimů, v nichž rozhodující postavení získala komunistická strana. Terminologické nejasnosti se objevují až dodnes.

1. 1. Dvojití pojetí totalitarismu

Rozpracování totalitarismu jako analytické kategorie se v zásadě ubíralo dvěma směry, které byly de facto sporem o historicitu totalitarismu [Dvořáková, Kunc 1994: 38-39; Balík, Kubát 2004: 36-37]. Navzdory rozmanitým přístupům jde v prvním případě o „normativní“ pojetí totalitarismu jako výrazu společenské zakotvenosti člověka ve všech historicky známých společenstvích, rysu starého jako svět, imanentního lidské povaze, který se pouze v některých dobách více projevuje nebo převažuje. Jde o víru, že nějaká organizovaná skupina má speciální přístup k pravdě [Carr 1959]. Ústřední myšlenkou podobných pojetí definic totalitarismu není totalitarismus jako politický pojem či systém, ale totalitární myšlení coby podstata totalitarismu. Ideál uzavřené společnosti byl, je a bude, neboť je věčným pokušením člověka a nedílnou stránkou jeho existence, která drímá v každém z nás a procítá zejména v okamžicích sociálních otřesů.¹ Tento první směr vyznačují jména autorů jako Franz Neumann [1957], Edward H. Carr [1959] či Jakob Talmon [1952], který ve své originální koncepci totalitní demokracie rozlišil levicový (s téměř mystickým přesvědčením, že svoboda a rovnost jsou plně slučitelné) a pravíkový totalitarismus.

Druhý přístup, reprezentovaný sociálními teoretiky jako Hannah Arendtová [1951], Juan Linz [1973; 2000] či Giovanni Sartori [1993], vymezuje v pojmu totalitarismus určité politické režimy nebo systémy, které jsou výlučně projevem moderní masové společnosti.² Společně tomuto přístupu je přesvědčení, že totalitarismus představuje jedinečný politický systém, definovaný jasně vymezenými charakteristikami, které mohou popisovat jak fašistický, tak i komunistický režim. Totalitní systém je vnímán výhradně jako fenomén v dějinách zcela nový, moderní, spojený s 20. stoletím. Je pro něj příznačná bezprecedentní míra kontroly (neodpovědné moci) nad atomizovanou společností, koncentrace moci v rukou elity, antipluralistický postoj, snaha o udržení jednoty s častým doprovodem oficiální revoluční ideologie a komplexní organizací jediné a masové politické strany vedené jednou osobou (resp. kontrolované úzkou oligarchií), monopol vlády na zbraň a sdělovací prostředky a teroristická policie.³

Podle klasického pojetí se tedy totalitarismus vyznačuje dvěma prvky: na jedné straně snahou státu obsáhnout celou společnost, čili synchronizovat všechny její subkultury, řečeno v dikci Juana Linze, na straně druhé monopolem jediné strany a jediné ideologie, přičemž strana je neoddělitelná od státu a stát vnucuje společnosti ideologickou pravdu strany. Totalitarismus však neoznačuje ani tak určitý vymezený politický režim, jako spíše více či méně výrazné rysy některých režimů.

Připomeňme si tedy přehledně šest základních, dnes už klasických rysů totalitarismu, které uvádí Carl Friedrich v práci *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* [1965: 52-53]:

- oficiální chiliastická ideologie přijímaná a akceptovaná všemi členy společnosti,
- jediná strana, založená na masách a elitářském vedení (oligarchii), ovládající státní byrokracii nebo s ní spjatá,
- absolutní monopol ozbrojených sil, řízený buď jednou stranou, nebo byrokracií s ní spojenou,
- vládní monopol komunikačních prostředků prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola armády (Fridrichem později zobecněno na kontrolu všech organizací, včetně ekonomických),
- systém policejního teroru, tj. fyzické a psychické kontroly společnosti,
- centrálně (státem) řízená, plánovaná a kontrolovaná ekonomika.

Výtky na adresu této teoretické koncepce existují dvojího typu: (1) Všechny znaky jsou natolik obecné, že se s nimi v té či oné míře můžeme setkat kdekoliv anebo naopak: při důsledné aplikaci většina rysů vyřazovala autokratické a polofašistické režimy v předválečné a válečné Evropě a ponechává ve skupině pouze dva režimy – hitlerovské Německo a stalinský Sovětský svaz (s přijetím kritéria centrálně řízené ekonomiky by dokonce bylo vyřazeno i nacistické Německo). (2) Nejslabším článkem byla kritikou shledána premisa „nevývoje“, za předpokladu jisté esenciálnosti systému, který nepodléhá „zubu času“. Friedrich (spolu s Brezezinskim) totiž vytvořili natolik „totální“ koncept politické kontroly společnosti, že neumožňuje uvažovat o vnitřní dynamice či zániku takového systému. Koncepci byla proto byla přičtena příliš malá explikativní hodnota – vylučuje vývoj a vlastně předjímá jeho státnost.⁴

1. 2. Sartoriho koncepce nedemokratických režimů

Originálně promýšlí totalitarismus ve své práci *Teorie demokracie* G. Sartori [1993]. Zřetelně se přiklání k názoru, že totalitarismus je historicky striktně novým fenoménem (spojeným s moderní technologií) a samotné „totalitní myšlení“ nemůže být jeho dostatečným znakem: „*je-li daná myšlenka, ještě není daný systém*“ [Sartori 1993:196]. „Symptomové řešení“ Fridricha a Brezezinského pokládá za vhodnější, byť s jeho konkrétní podobou ne zcela souhlasí.⁵ Totalitářství označuje *uvěznění celé společnosti uvnitř státu a vskutku totální charakter její kontroly, zdůrazňuje vsudyprítomnou politizaci, pronikání politické nadvlády do všeho, včetně mimopolitického života člověka, tj. „bezprecedentní intenzitu, rozpínavost a pronikavost do šířky i do hloubky*“ [Sartori 1993:199]. Jde o absolutní invazi do soukromého života, o destrukci všeho spontánního, nezávislého, autonomního. Ústředním kritériem totalitarismu je tedy všepromokající ideologie, respektive ideologický monismus. *Destrukce hranic mezi státem a společností* (resp. totální penetrace státu do společnosti) a *totální politizace společnosti* (doprovázené buď přímo terorem, či alespoň strachem z něj) jsou právě ty parametry, které odlišují totalitarismus od absolutismu i autoritářských režimů všeho druhu.

Stručně vymezení moderního totalitarismu podle Arona je tedy možné shrnout do tří proměnných: (1) totální rozšíření a pronikání moci státu; (2) ideologizace politiky v podobě

„politického“ náboženství; (3) politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka [Balík, Kubát 2004: 37-38].

Podle Sartoriho je termín totalitní stát například ve vztahu ke klasickému (italskému) typu fašismu vskutku jen nálepkou. Proto se přiklání k myšlence určitého kontinua politických systémů. Nabídl terminologické rozlišení totalitarismu jako ideálně typického bodu (obdoby matematického pojmu limita) a totalitních režimů jakožto konkrétních, originálních případů. Totalitarismus je krajním, extrémním pólovým (ideálním) typem kontinua a k jako takovému se mu konkrétní režimy jen blíží, aniž by byly schopny se do všech podrobností s tímto ideálem plně ztotožnit. Opačně definovaným koncem kontinua je demokracie (opět chápáné jako ideální pólový typ, k němuž se konkrétní režimy blíží, ale nemohou jej dosáhnout⁶). Toto pólové postavení pak nechává dostatek prostoru pro režimy, které určitě nejsou totalitární ani demokratické a zároveň předjímá možnost dynamiky totalitních režimů. Právě tato vývojová perspektiva pak umožňuje zařadit konkrétní případy na určité místo uvedeného kontinua: A právě takto vzniká prostor pro vymezení pojmu autoritarianismus, resp. klasifikaci autoritářských režimů.

Rozdíl mezi netotalitními autoritářskými režimy a totalitou tkví dle Sartoriho (a Juana Linze, jak uvidíme později) v tom, zda a do jaké míry dovolují nebo tolerují autonomii subsystémů a nezávislost (nepolitických) podskupin. Zatímco autoritářské systémy (netotalitní diktatury) uplatňují vůči vnějším skupinám politiku vylučování a jejich míra zásahů do nepolitického života členů společnosti je minimální nebo žádná, totality mají sílu i moc uplatňovat úplnou destrukci subsystémů. Na rozdíl od totalitního režimu si tedy jiné nedemokracie vystačí s kontrolou politické aktivity příslušníků své společnosti, zatímco totalitarismus expanduje do soukromí. Rozdíl není v kvantitě donucení, ale výlučně v kvalitě. Totalitní režim je spojen s větším dosahem násilí nebo teroru, které je ve společnosti přítomno, nikoli s jeho stupněm. Druhý velký rozdíl tkví v tom, zda si režim nárokuje nebo nenárokuje absolutní legitimitu: nejde o to, má-li nějakou „oficiální ideologii“, ale záleží na charakteru a rozsahu takové ideologie. Netotalitární režimy jsou takové právě proto, že si nedokáží zabezpečit *náboženství podobnou* oficiální ideologii, jakousi rutinizaci ideologické horlivosti, vyplývající z celoživotní totální indoktrinace a z kontroly informací, které si totalitarismy vyhrazují pro sebe [Sartori 1993: 204]. Sartoriho kritéria odlišnosti nedemokratických režimů jsou tedy následující:

- *Míra kontroly společnosti politickou sférou*: totalitní systém likviduje všechny autonomní subsystémy, netotalitní nedemokratické režimy se spokojují s vyloučením těchto skupin mimo politickou sféru.
- *Schopnost vytvořit konsekventní ideologii náboženské povahy*: netotalitní nedemokratické systémy nedokáží podobnou ideologii prosadit a legitimitu – jakkoli zaštitěnou jistou ideologií – odvozují od prostého držení moci, totality spojují svou legitimitu s projektem absolutního Dobra, v jehož podstatě je obsažena jediná a úplná pravda, implantovaná do společnosti totální indoktrinací a úplnou kontrolou informací.

Na základě shora uvedených symptomů totalitního panství, navzdory jejich variabilitě u různých autorů, můžeme zobecnit základní charakteristiky totalitarismu: (1) Existuje strana či hnutí, které jsou středobodem jak politické moci,

tak celkové sociability všech členů pospolitosti (diktatura strany). (2) V čele je charismatický a všemocný vůdce, nadaný kvazibožskými atributy (diktatura vůdce). (3) Společnost je podřízena homogenní mesianistické ideologii, univerzálně a s absolutní platností interpretující Dějiny. (4) Permanentní aktivismus a politická mobilizace. (5) Teror jako nástroj fyzického či psychického ovládnutí společnosti. V tomto elementárním pojetí je tedy totalitarismus vládou jedné strany, monopolem či naprostou nadvládou státu nad hospodářskou, politickou, kulturní a informační strukturou společnosti, vládou likvidující hranice mezi státem a společenskými seskupeními a podřizující je všemocnému dohledu policie, která je hlavním nástrojem masového teroru.

2. Fašismus

Fašismus, vyrostlý po první světové válce jakožto politické hnutí, které reagovalo na otřesy liberálnědemokratického uspořádání a na bolševickou revoluci, je bezesporu dalším frekventovaným pojmem umožňujícím značně nejednotné interpretace.⁷ Je tomu tak proto, že fašismus je mnohovrstevnatým a mimořádně komplikovaným jevem, který existoval na třech úrovních. Jednak jako označení epochotvorného ideologického fenoménu („fašismus jako charakter epochy“, jak zní okřídlené rčení historika Ernsta Nolteho), jednak pro pojmenování konkrétního politického hnutí a v neposlední řadě pro označení specifické formy vlády.

Fašismem obvykle rozumíme hnutí nebo zřízení, která zahrnují pluralitu stran, ustavují novou vládnoucí elitu a dovolují, aby jedna strana měla monopol na politickou činnost a oslavují národ a stát. Vyhrocený etatismus Mussoliniho kombinoval s učením o úloze elit Georgese Sorela, tj. koncepce dějnotvorné, role osvícených lídrů, která je ve své podstatě oslavou technokracie. Stoupenci fašismu nahlíží na demokratický politický boj s vyhrocenou skepsí. Je pro ně politikařením vytvářejícím prostor pro populismus a korupci. „Revolučně“ se stavějí se v první řadě proti „konzervativní“ demokracii, ne komunismu. Vyžadují aktivní lidovou účast a při řízení státu a společnosti se chtějí opírat o přísně hierarchicky vystavěný systém korporací – sdružení představitelů rozličných zájmových skupin. V praxi však nešlo ani tak o skutečné konzultace, které mohou všem zúčastněným pomoci vyhnout se zbytečným sociálním a politickým střetům, jako spíše o jednu z převodových pák přímého řízení společnosti.

Vypracování přiměřené typologie „fašistických“ režimů je přirozeně primárně myšlenkovou konstrukcí, pro verifikaci ale poskytuje empirickému materiálu neomezený prostor. Nolte [1998: 53] na tomto mimořádně rozmanitém půdorysu vymezuje čtyři základní typologické pozice. Ještě ne-fašistická na spodním pólu, která se za určitých okolností může nazývat *pre-fašistická*, první pól vnitřní oblasti by měl být nazván *raně fašistickým*, „normálně“ fašistická středová pozice (druhý pól vnitřní oblasti) a *radikálně fašistický* horní pól. Převáděno do konkrétních reálií: oblouk je napnut od tzv. sanačního režimu Pilsudského přes „politický totalitarismus“ falangistického Španělska či Salazarova Portugalska (které více než z fašismu povstaly ze všeho nejvíc z neúspěchu parlamentní demokracie) k režimům Mussoliniho a Hitlera, směřujícím k všeobjímající totalitě.

Při klasifikaci jednotlivých režimů se musíme chránit před ukvapeným vyvozováním fašismu z jednotlivých „fašistických“ rysů, jakkoliv různé modifikace národních fašistických hnutí bezpochyby měly ostře vyhraněný pocit vzájemné příbuznosti, vztahy podpory a ovlivňování.

Mezi dvěma póly pojmů autoritarismus a totalitarismus (jako *specifických* forem výkony vlády), je obsazeno několik typických míst určitými podobami „fašismu“ – v tomto smyslu je *fašismus termínem podřazeným pojmům totalitarismus a autoritarianismus*. První pól tvoří fenomén, který požadavkům pojmu zjevně nepostačuje, a proto může znamenat východisko a odpoutání, druhý naproti tomu představuje bod směřování, jenž může být dosažen jen extrémní formou, a jeho existence je pouze ideální.

3. Autoritarianismus

Právě u výkladu pojmu fašismus narážíme na problém s klasifikací u režimů, které nenaplní charakteristiky demokracie ani totalitarismu – dokonce ani italský fašismus se nikdy nedopracoval k čistému typu totalitarismu [Aron 1999: 210-211]. Tyto režimy svou legitimitu nečerpají ze svobodných voleb, ale na druhé straně neusilují (nebo z „objektivních“ příčin usilovat nemohou) o totální ovládnutí jednotlivce i celé společnosti. Právě takto lze v zásadě vyznačit režimy autoritativní, které vedle totalitních režimů tvoří dvě hlavní analytické kategorie režimů nedemokratických.

3. 1. Sémantika autoritářství

Při studiu autoritářství narážíme na nemalé terminologické potíže, a to zejména u rozlišení řady pojmů shodně vycházejících z jednoho kořene, jako jsou autorita, autoritářský, autoritářství, autoritativní. Za dobré východisko můžeme vzít opět Sartoriho definiční přístup. Ten za nevhodnější považuje vymezení autority jako formy vlivu či moci, která „*je akceptovaná, respektovaná, uznávaná a legitimní*“, tj. *vyrůstá ze spontánní podpory, je založená na prestiži a úctě* [Sartori 1993: 188-189]. Autorita je odrazem výjimečného a akceptovaného postavení, je „morálním vlivem“ a předpokládá legitimitu: Autorita a legitimita jsou zde vlastně součástí téže mince.

Autoritu spojujeme s vedením, s vůdcovstvím, které dostává spontánní podporu. A to je také příčinou, proč je krize demokracie často popisována jako krize autority. Moc bez autority je totiž buď utlačovatelská, nebo bezmocná. Zatímco moc nařizuje a podle potřeby ji podporuje násilím, autorita „apeluje“. Autorita se nijak nepřiči demokracii, naopak je to její vzorec moci par excellence.

Vztah autority k otázce svobody pak do značné míry umožňuje definovat i ostatní pojmy. Svoboda, která neuznává autoritu je pouze arbitrární svobodou. A naopak autorita, která neuznává svobodu, je autoritářská. Z toho vyplývá i rozlišení dalších pojmů: autoritativní – vyjadřuje autoritu, která uznává svobodu, a autoritářská – tedy autorita, která svobodu neuznává nebo ji alespoň podvazuje. Podle Sartoriho [1993: 191] pak nejlepší definice autoritářství vychází z toho, že se *jedná o politický režim, který ponechává minimální prostor svobodě*.

3. 2. Model autoritářského režimu Juana Linze

Současně s vymezováním autoritářského fenoménu (osobnosti, metod řešení konfliktů, politického režimu) vůči demokra-

cii je přirozeně třeba vyrovnat se i s vymezením vůči totalitarismu.

Autoritativní režimy jsou konsenzuálně politickou vědou vnímány jako svébytná kategorie režimů, které existovaly (a existují) vedle režimů demokratických a totalitních, přičemž se svým vnitřním ustrojením nepřibližují ani jedné z krajních variant. Pravděpodobně nejšířší pokus o rozvinutí teorie a definování charakteristických vlastností autoritářských, tj. nedemokratických a zároveň netotalitárních režimů, představují průkopnické práce Juana Linze. Ve svých studiích usiluje o to, postihnout autoritářství na základě jeho vnitřních charakteristik, to znamená prolamující svébytnost a neredukovatelnost autoritářského fenoménu na sociální a ekonomické předpoklady. Linz svojí typologií původně vypracoval na příkladu frankismu, který tak vyvázal z do té doby převažujících interpretací na základě totalitního modelu (fašismu). První svého druhu byla studie Juana J. Linze o Španělsku [1964], na niž navazovaly obecnější práce *Totalitní a autoritářské režimy* [1973] a ve spolupráci s A. Stepanem *Zhroutil demokracie režimů* [1978].

Linz [2000: 159] definuje autoritářské režimy jako politické systémy, které

- a) povolují vyjadřování omezeného (limitovaného), a nikoli odpovědného pluralismu;
- b) postrádající vypracovanou a vůdčí ideologii, nicméně „pracují“ s typickou mentalitou;
- c) nepraktikující intenzivní nebo extenzivní politickou mobilizaci (s výjimkou určitých fází svého vývoje);
- d) vůdce nebo případně úzká skupina vykonává moc uvnitř formálně špatně definovaných, ale přesto rozeznatelných a předvídatelných hranicích.

Pojem autoritářského režimu je tedy budován s odkazem na *omezený pluralismus*, jenž jej odlišuje od neomezeného pluralismu klasické soutěživé demokracie a je jeho nejvýraznějším rysem. Na druhou stranu kontinua umísťuje Linz autoritářský režim, od totalitarismu odlišený výrazem omezený monismus.

V totalitarismu musí *existovat jediné centrum moci* a jakýkoliv pluralismus institucí či skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto jediného centra. Naproti tomu autoritářský systém v praktickém ohledu „pouze“ omezuje autonomii politického života vyjádřenou existencí politických stran a parlamentem, nicméně veškeré společenské a politické instituce nejsou podřízeny jedinému centru, „národní frontě“ totalitního typu. Režim toleruje (někdy přímo podporuje) existenci řady organizací, které dokonce mohou mít určitý politický přesah. Klade si ale jedinou podmínku: všechny tyto *struktury nesmí zpochybňovat samotnou podstatu režimu a musí k němu zachovávat loajalitu*. Pluralismus je ale ještě patrnější v oblastech nepolitických, ve sféře ekonomické a sociální. Mimo sféru vlivu autoritativního režimu zůstávají poměrně rozsáhlé prostory pro soukromou iniciativu v podnikání a nesynchronizované subkultury, například univerzity či církve, případně i s její sítí laických organizací a humanitárního působení.

Jestliže ústřední charakteristikou, ba jedinečnou *podmínkou totalitářství je „synchronizace“ (Gleichschaltung) politických, sociálních i kulturních struktur zevnitř státu kontrolovaného jedinou stranou, autoritářský režim tuto synchronizaci také provádí, ale v omezené míře*. Ponechává (byť třeba na okraji společnosti)

prostor autonomním „ostrůvkům separace“ jako je rodina, církev, profesní svazy či univerzity, kde nedochází k absolutnímu pohlcení režimem [Arendtová 1996: 437]. Vesměs podvazuje parlamentní život a zakazuje politické strany, ale nedokáže vytvořit vedoucí masovou stranu. Zakazuje velké odborové federace, ale toleruje resp. není schopen účinně omezit činnost jednotlivých odborových organizací. Kontroluje kulturní život a univerzity, ale nevyžaduje od všech akademických a kulturních činitelů ideologickou synchronizaci (intelektuálové v autoritářských systémech nikdy nebyli přivedeni k poslušnosti, třebaže jejich svoboda byla omezená).

Pluralismus v autoritativních režimech však není bez hranic, je skutečně de facto i de iure omezen (limitován). Omezení může být prováděno více či méně efektivně, může být vyhrazeno jen na politické strany či rozšířeno na veškeré zájmové skupiny. V autoritativních režimech dochází k institucionalizaci politické participace: Režim určuje, které organizace mají či mohou působit, a nutí občany ke členství v těchto strukturách.

Důležitým prvkem omezeného pluralismu je *přítomnost oficiální (jediné), privilegované strany*. Teoreticky tato strana uchvacuje monopolní moc jako v totalitních státech, realita je ale podstatně odlišná. Existence vedoucí strany nejsou nejdůležitějším prvkem limitovaného pluralismu, protože jsou často slabé, jsou spíše tělesem založeným na fúzi rozličných elementů než jednotným disciplinovaným subjektem. To zvyšuje úlohu jiných, nestraničských struktur, nejen v oblasti „kádrového rezervoáru“ nových politiků [Linz 2000: 159-162; Balík, Kubát 2004: 52].

Autoritářský režim je tedy komplexnější a heterogennější než totalitní, a jak z jejího nitra, tak z vnějších subkultur vznikají zárodky politické opozice [Dvořáková, Kunc 1994: 50]. Vzniká tak *semiopozice* (pseudopozice). Ta zahrnuje nedominantní či ve vládě vůbec nezastoupené skupiny, jež se angažují v částečné kritice režimu, ale s tímto režimem jsou v podstatě ochotny spolupracovat bez požadavku na jeho podstatnou změnu. Ačkoliv jsou tyto struktury neinstitucionalizované, nejsou nelegitimní. Mohou být značně kritické vůči vládě a v některých případech dokonce k samotnému režimu. V každém případě však nekritizují vůdce režimu a akceptují historickou legitimitu či přinejmenším nezbytnost autoritativní podoby režimu. Významným opozičním centrem se v autoritativních režimech často stává církev, jejíž zvláštní společenské postavení a legální statut dávají jak církevní hierarchii, tak laikům značnou autonomii. Církev tak může poskytovat zázemí pro opoziční činnost nejrůznějším kulturním minoritám. Církev navíc doslova „přežije“ každý režim. Její pozice v autoritativním režimu je umocněna schopností se ve zvláštním historickém momentu s tímto režimem identifikovat. Podobné charakteristiky platí i pro soudní struktury nebo byrokratický aparát [Linz 2000: 168-171].

K odlišení autoritativních a totalitních režimů používá Linz [2000: 162-165] také *rozpor ideologie a mentality*, tj. kritérium užívání buď mentality, nebo ideologie pro ospravedlnění existence režimu. Rozpor mentalita versus ideologie je ve vztahu k reálně existujícím režimům nutno chápat opět jako dva krajní (ideální) póly s širokou „šedou zónou“. Rozličné autoritativní režimy v různé míře kombinují prvky mentalit a ideologií, pociťují potřebu napodobovat, inkorporovat a zpracovávat dominantní ideologické proudy.

Pro totalitní systémy je typický ideologický systém víry, od níž odvozují vládnoucí skupiny svoji legitimitu. Život společnosti zcela (totálně) ovládá a řídí výlučná ideologie, ono arovnoské „sekulární náboženství“. Právě *ideologie* jako uzavřené systémy „víry“ (jež jsou často zveřejňovány v podobě „kultovní“ knihy či jiného textu) jsou typické pro totalitní režimy. Jsou založené na fixních věroučných základech a uzavřené kognitivní struktury. Jako náhražka náboženské víry má silný utopický a futuristický element a jde o více či méně koherentní a vědecky formulované učení s ambicí vševysvětlující teorie, což umožňuje kontrolovat míru ztotožnění s konkrétním vyznáním víry. Ideologie působí jako instrument donucení, jsou prostředkem silné masové mobilizace a manipulace.

Mentality jsou naopak příznačné pro autoritativní režimy. Zatímco ideologie je spíše *obsahem* myšlení, mentality jsou *způsoby* myšlení a cítění, spíše emocionální než racionální, které poskytují nekodifikované způsoby reakcí na různé situace. Mentalita je beztvářá, proměnlivá, vágní, orientovaná blíže k přítomnosti a minulosti. Hůře se šíří mezi masami (už proto, že jsou méně snadno využitelné v procesu vzdělávání) a prakticky nemohou sloužit jako „test loajality“. Nedostávají se do konfliktu s náboženstvím či vědou, mají relativně malý rozsah témat, nízký stupeň přesnosti a preciznosti a viditelnou rozporuplnost mezi nimi (patriotismus, vlastenectví, ekonomický rozvoj, sociální spravedlnost, řád a pořádek) a proto jsou srozumitelná pro většinu sociálních vrstev. V autoritativních režimech tak prakticky nelze nalézt explicitně vyjádřené zvláštní ideje, odlišný jazyk či novou, zvenčí jen těžce srozumitelnou terminologii („newspeak“⁸). Mentalita je mlhavá, pracuje se symbolickými odkazy jako minimálními společnými jmenovateli, které umožňují integrovat co nejširší spektrum zájmů a politických tradic a vytvářet tak vazby loajality různých společenských segmentů.

Posledním Linzovým kritériem je *rozpor mezi politickou mobilizací a depolitizací*. Signifikantním rysem autoritativních režimů je *nepřítomnost extenzivní či intenzivní mobilizace* (s výjimkou určitých fází vývoje). Právě stupeň mobilizace či jejího opaku – depolitizace – je podstatným rozlišovacím znakem různých typů autoritářských režimů. V totalitní společnosti probíhá masivní politická mobilizace. Všichni občané jsou nuceni k aktivní účasti na veřejném životě. Zejména autoritativní režimy, které vznikly v zemích s aktuální zkušeností široké participace občanů v systému soutěživé demokracie, se orientují na *depolitizaci* a z ní plynoucí *apatii*. Ta je mnohdy občany pociťována jako určitá úleva od rozporů předchozí éry, přičemž apatie se zpočátku týká především „poražených“, doplňuje Linz [2000: 165-168]. Pasivní poslušnost a ústup do role trpného objektu, charakteristické pro autoritativní režimy, jsou naopak totalitními vládci považovány za nežádoucí a nechtěné.

Linzova typologie nedemokratických režimů je postavena na třech proměnných. (1) na stupni politického pluralismu v kontinuu od omezeného pluralismu k monismu (osa limitovaného pluralismu), (2) na stupni reálné politické participace lidí v kontinuu od depolitizace k mobilizaci (osa stupně a typu politické participace či mobilizace) a (3) na stupni ideologizace v kontinuu od pouhé přítomnosti mentálních paradigmat k centrálnímu postavení ideologie (osa mentality-ideologie). Na základě uvedených proměnných Linz vymezuje tři základ-

ni kategorie nedemokratických režimů: totalitní, tradiční (oligarchické demokracie, sultánské režimy) a autoritářské.⁹

4. Závěrem

S pravděpodobností hraničící s jistotou lze předpokládat, že skutečně v každé společnosti – nevyjímaje ty s dlouholetou demokratickou tradicí – existuje nemalá část populace, která je predisponována akceptovat mnohá ze schémat, která byla velmi stručně načrtnuta v předchozím textu.

V prosinci 2004 provedlo CVVM SOÚ AV ČR ve spolupráci s Prof. Richardem Rosem z University of Strathclyde mimořádně pozoruhodné šetření, které se týkalo názorů české veřejnosti na nedemokratické alternativy současného politického systému. Dotazy byly zaměřeny na postoje respondentů k demokratickému a nedemokratickému režimu, resp. na to, do jaké míry jsou potenciálně českou společností akceptovány jiné, nedemokratické formy vládnutí v naší zemi.¹⁰ Pětina dotázaných (19 %) se v uvedeném výzkumu například přiklonila k názoru, že za určitých okolností může být autoritativní způsob vládnutí lepší než demokratický, a další pětina (21 %) souhlasila s tezí „pro lidi, jako jsem já, je jedno, zda máme demokratický nebo nedemokratický režim“ (pro úplnost dodejme, že pro 54 % respondentů byla demokracie „lepší než jakýkoliv jiný způsob vlády“). Za pozornost jistě také stojí údaj, že osobně by s rozpuštěním parlamentu a zrušením politických stran souhlasila čtvrtina (27 %) respondentů.¹¹

V této souvislosti připomeňme, že Seymour M. Lipset ve své klasické práci *Political Man* [1981] zdůrazňuje významný vliv sociálně třídního postavení voličů (vymezeného vzděláním, příjmem, statusem, mocí, povoláním a jměním) a s ním

spjatých ideologií, politických preferencí a hodnot na volební chování. Vychází přitom z toho, že extremistická a netolerantní hnutí (nejen levicová) nacházejí v moderní společnosti mnohem častěji oporu u lidových vrstev než u vyšších, vzdělanějších a bohatších tříd. Výzkumy totiž prokázaly, že sklon k autoritářským tendencím souvisí s nízkým stupněm vzdělání, nezájmem o politiku (typickým za normálních okolností, v době krize může vést od apatie k extremistickému aktivismu), nedostatkem sociálních kontaktů mimo své primární skupiny apod.

Tyto charakteristiky určité politické inklinace se zároveň opírají o poznatky individuální i sociální psychologie, konkrétně o Adornovo zkoumání autoritářské osobnosti¹² nebo vůbec takového jednání, které nemá zájem na smíru ani kompromisu, ale na tom, vnutit svou vůli a své hodnoty jiným, pouhou existenci odlišných hodnot chápe jako ohrožení sebe samé. Autoritářská osobnost bývá obecně charakterizována sklonem klást důraz na potřebu hierarchizované sociální struktury; trváním na přísném přijímání norem; bojem proti vlastním sklonům, které odsuzuje, a jejich projektováním na jiné a následováním vůdců. Autoritářské osobnosti (stavějící se – více snad instinktivně než racionálně – proti politickému pluralismu a občanským svobodám) se vyskytují častěji, jak bylo předesláno, v nižších sociálních vrstvách. Pro lidi *adornovského ražení* (dovolíme-li si v dané souvislosti parafrázovat okřídlený výrok o komunistech jako „lidech zvláštního ražení“) je zkrátka komplikovaný, neukotvený, obtížně čitelný moderní svět pluralitní demokracie nesnesitelným břemenem. Preferují „spořádaný“ a vskutku „otcovský“ stát před svobodou a (hlavně) existenciálně i existenčně znejistňující zodpovědností za sebe sama.

poznámky

¹ V českém prostředí se tématu důkladně věnoval Vladimír Čermák v 1. svazku práce *Moderní demokracie* (1992, Praha: Academia).

² „Klasickému“ sporu o definici totalitarismu se vymyká směr uvažování, poukazující na genetickou příbuznost totalitarismu a náboženství, na gnostický charakter totalitarismu, resp. na jeho náboženskou inspiraci [Voegelin 1998; Maier 1999].

³ Tento „standardní“ výčet, vycházející z Fridrichova pojetí, byl později rozšířen o centrálně řízenou ekonomiku a ještě později doplněn o expanzionismus a politickou kontrolu soudnictví.

⁴ Někteří kritici pochybovali vůbec o tom, zda jde o natolik výlučný a unikátní soubor znaků, aby opravňoval k odlišení totalitních diktatur od jiných režimů.

⁵ Zejména s faktorem centrálně řízené ekonomiky, neboť např. nacismus by tento rys vyřadil z celé koncepce.

⁶ S podobným pojetím se takřikajíc opačné strany setkáváme u Dahlovy koncepce „reálné demokracie“ (polyarchie). Také Dahl vymezuje ideální konstrukce krajních forem státu, demokracie a totalitarismu, k nimž se autentické režimy kvalitativně jen blíží.

⁷ Z hlediska svého ideologického zakotvení se fašismus a komunismus mohou jevit jako příbuzné fenomény, které se, každý z odlišných hodnotových pozic, pokoušejí reagovat na realitu moderny naplňované v liberální demokracii. Komunismus i fašismus vzešly

z půdy liberálního systému, který se po válce dostal do těžké krize. Obě ideologie představují radikální výhonek antiliberálního evropského myšlení [srov. např. Nolte 1998].

⁸ Vynikající analýzou tohoto fenoménu je práce Petra Fidelia *Řeč komunistické moci. Triáda*: Praha 1998.

⁹ Z kategorie autoritářských režimů Linz vyděluje sedm základních typů: (a) byrokraticko-vojenské režimy, (b) organický etatismus, (c) postdemokratické mobilizační režimy, (d) mobilizační režimy po získání nezávislosti, (e) rasové „demokracie“, (f) nedokonalý totalitarismus (defektní pretotalitní systém), (g) posttotalitní režimy.

¹⁰ Otázka: „Se kterým z následujících výroků nejvíce souhlasíte?“

¹¹ Otázka: „Pokud by byl parlament rozpuštěn a politické strany zrušeny, Vy byste...“

¹² Adorno [1969] vyslovil hypotézu, že polická přesvědčení jsou výrazem hlubokých vrstev osobnosti. Mezi složkami autoritářství Adorno jmenuje 1) lpění na konvencích, 2) podřízení principu vyšší autority, 3) autoritářskou agresivitu (odsuzování osob, které se neřídí konvencemi), 4) odmítání přílišného rozvoje subjektivity a představitosti (antiintracepci), 5) sklon k pověrčivosti a stereotypům, 6) destruktivní duch, 7) pesimismus (víru, že svět je ohrožen katastrofami), 8) přehnaný zájem o sexuální oblast.

literatura

- Adorno, T., W. et al. 1969. *The Authoritarian Personality*. New York: Norton.
- Arendtová, H. 1951. *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Co. (česky: *Původ totalitarismu*. I-III. Praha: Oikoymenh. 1996).
- Aron, R. 1993. *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Aron, R. 1999. *Dějiny 20. století*. Praha: Academia.
- Balík, S., Kubát M. 2004. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán.
- Carr, E. H. 1949. *The Soviet Impact on the Western World*. New York: Macmillan.
- Dvořáková, V., Kunc J. 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: SLON.
- Friedrich, C. J., Brzezinsky, Z. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (2. vydání revidoval C. Frídrieh, Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1965).
- Friedrich, C. J. (ed.) 1954. *Totalitarianism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hobsbawm, E. 1998. *Věk extrémů. Krátké XX. Století*. Praha: Argo.
- Linz, J. J. 1964. "An Authoritarian regime: Spain." Pp. 291-341 in Allardt, E., Littunen Y. (eds.). *Cleavages, Ideology and Party System. Contribution to Comparative Political Sociology*. Helsinki: The Academic Bookstore.
- Linz, J. J. 1973, Totalitarian and Authoritarian Regiems, in: Greenstein F, I., Polsby, N., W., (eds.). *Handbook of Political Science*, vol. III., Reading, Mass.: Addison - Wesley.
- Linz, J. J. Stepan A. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Cisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Linz, J. J. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder-London: Lynne Rienner Publishers.
- Lipset, S. M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Majer, H. 1999. *Politická náboženství*. Brno: CDK.
- Neumann, F. 1957. *The Democratic and the Authoritarian State*. Glancoe: Free Press.
- Nolte, E. 1998. *Fašismus ve své epoše*. Praha: Argo.
- O'Sullivan, A. 1995. *Fašismus*. Brno: CDK.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Talmon, J. 1952. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Wartburg. (česky: *O původu totalitní demokracie. Politická teorie za francouzské revoluce a po ní*. Praha: SLON 1998)
- Voegelin, E. 1998. *History of Political Ideas, vol. V, Religion and the Rise of Modernity*. (James L. Wiser (ed.) The Collected Works of Eric Voegelin, Volume 23. Columbia: University of Missouri Press.

Daniel Kunštát absolvoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, kde v r. 2005 dokončil postgraduální studium. Od roku 1998 byl zaměstnán jako analytik v IVVM, nyní je vědecký pracovník Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR. V rámci svého odborného zaměření se zabývá parlamentarismem a stranickým systémem první republiky, vztahem médií a politiky, volebním chováním, politickými postoji a hodnotami v kontextu aktuálních otázek českého politického systému. Na Fakultě sociálních věd UK přednáší politickou komunikaci. Lze ho kontaktovat na adrese: daniel.kunstat@soc.cas.cz

České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti

Publikace je souborem odborných statí, který si klade za cíl poskytnout komplexní přehled o výsledcích kontinuálních výzkumů veřejného mínění prováděných CVVM SOÚ AV ČR, a to na pozadí teoretického diskurzu pojmů jako veřejnost, veřejné mínění či média a s přihlédnutím k základním metodologickým otázkám.

Širší společenský a historický kontext tvoří ve spojení s analýzami dat z konkrétních šetření v českém prostředí unikátní příspěvek k aktuálním tématům i otázkám výzkumu veřejného mínění.

Kniha je určena především profesionálním uživatelům výstupů výzkumů, tj. zejména novinářům, sociologům a politologům. Důraz na vysvětlení terminologie a metod, stejně jako přehledné uspořádání textů však ocení též studenti a učitelé společenských věd.

CVVM
Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha 2006
Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

obsah

[aktuality]

_____ Povaha předvolebních průzkumů a jejich role v rozhodování voličů	
Jiří Vinopal	3
_____ Hodnocení vývoje některých oblastí společenského života za rok 2005	
Naděžda Čadová	8
_____ Sociodemografické diference v subjektivním hodnocení životní úrovně	
Jan Červenka	12

[souvislosti]

_____ (Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989	
Gabriela Šamanová	19
_____ “Myslíte si, že v současné době je svobody projevu málo?” Veřejnost a její mínění v roce 1968	
Markéta Škodová	22
_____ Krok za krokem. Orální historie, věda a společnost.	
Pavel Mücke	25

[studie]

_____ Demokracie mezi totalitarismem a autoritářstvím	
Daniel Kunštát	31

Náš společnost je časopis Centra pro výzkum veřejného mínění, který vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky. Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 700 kusů a je distribuován zdarma. Číslo 1/2006 vyšlo v srpnu 2006. Korespondenci zasílejte, prosím, na adresu: Sociologický ústav AV ČR, CVM, Jilská 1, 110 00 Praha 1, nebo na e-mail cwm@soc.cas.cz. Elektronickou verzi bulletinu a další informace naleznete na <http://www.cwm.cas.cz>. ISSN 1214-438X

SOU

9 771214 438002

ISSN 1214-438X

01